Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
эгелээн

ШЫН

№ 211 (14933) 1992 чылдың октябрь 30, пятница Солунга ат салган шагы 21.40. Чагыдар өртээ 10 кап. Садар өртээ 1 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

МООЛ ДЕЛЕГАЦИЯ — ТЫВАДА

Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң эвилелинде Моолдуң хереглекчилер кооперациязының Төп эвилелиниң даргазы Чуваандоржийн Молом албанның ажыл-ишчи аян-чоруун кылып келген. Оон-биле Улаангомнуң аймак кооперациязының даргазы Дайвийнямын Батсайхан кады чоруур.

Моолдуң хереглекчилер кооперациязының удуртукчулары-биле Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң баштаар удуртукчулары ажыл-агыйжы дутуржулганы кылырлар. Ол ышкаш олар Тываның хереглекчилер ниитилелиниң ажылының дуржулгазы-биле таныжар.

Моолдан орук аайы-биле чоруп ора, моол делегация Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ажылының дуржулгазы-биле таныжканнар.

Делегация дедир бар чыда, Улуг-Хем районнуң кооператорлары-биле ужуражыр, ажыл-ижи-биле таныжар.

Константин САТ.

ХҮРЕШ ДУГАЙЫНДА НОМ

Найысылалдың номчукчулары, эң ылангыя спортка хандыкшылдыглар, хүреш спортунуң «аарыкчылары» Василий Кривдиктиң «Эзир самы» деп чараш чуруктар-биле шиметтинген номун номчуп эгелей бергеннер.

Ном үндүрер биче бүдүрүлге чери — «Тывада чаа медээлерниң» кол редакторы Ольга Наназат-оол биске:

— «Эзир самы» бистиң чаа тургустунган биче бүдүрүлгевистиң номчукчулар аразынга дүрген тараар боор деп планнааш үндүрген база бир номувус болур. Чүге дизе ном эрте-бурунгу тываларның оюну хүрешке база хүрештиң өске-даа хевирлериниң мөгелеринге тураскааттынган болур турары. Номда чуруктарны фотокорреспондент Владимир Савиных тырттырган. Номнуң автору Киев университединиң журналистика салбырын дооскан, «Тувинская правда» солуннуң 1979 чылдан бээр ажылдакчызы Василий Кривдик болуп турар. Ол боду хостуг хүреш мөгези болгаш хүреш талазы-биле багай эвес билеткелдиг, амгы болгаш төөгүнүң материалдарын билир кижи—деп дыңнатты.

Шынап-ла, номда тыва хүрештиң алдар-аттыг хоочун мөгелери Доңгак Бегзи-Хүрак, Доңгак Балчий-оол, Макар Аскировтан амгы республика чемпиону Маадыр Моңгушка чедир «алдан дөртке» шуглуп чорааннар, хостуг, самбо, дзюдо хүрештерниң мастерлериниң дугайында номчукчу эки тайылбыр-медээлерни билип ап болур. Ном бөдүүн, чедиңгир, кыска медээлер-биле долдунган болгаш дүрген номчуттунур, сонуурганчыг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Бодалдар. Саналдар

БИЛИР ИРГИ БЕ?

Кызылдың Ленин кудумчузунда он ийи дугаарлыг хөй каъттыг бажыңда чурттап орар мен. Бажыңывыстың арыгланыр черинден суг төктүп эгелээнден бээр бир чыл чеде берген.

Бистиң бажыңывыс бир дугаар бажың эргелелинге хамааржыр болганда оңу септеп, кылып бээрин телефон дамчыштыр болгаш бодум чедип барып каш удаа дилегни кылдым, ынчалза-даа дүрген септеп бээриниң хемчээн албаан.

Бир-ле хүн Сергей Моңгушка удурткан септекчилер бригадазы бажыңга чедип келгеш: «Бир шил арага кударболзуңза, дораан кылып бээр бис» — дээн. Бажыңда садып каан белен арага чок дээримге, септелгени кылбайн чорупканнар. Арыгланыр чериниң суунуң төктүрүү дам барган, дозуп каан хуунуң ажып төгүлгеш, адаанда каътта бажынче кирип турар болу берген.

Тыва оолдар бодунуң чонунуң экиргек, биче сеткилдиг чаагай чаңчылын барымдаалап көрбейн, алыксанчыксек кижилер өттүнүп чоруурга дыка-ла човаңчыг, чаржынчыг чорду. 80 хар ажып чор мен, ол оолдарның кырган-ачазы ышкаш кижидир мен, мени дуза көргүзериниң, кээргээриниң орнунга, арага негээрге эпчок-тур.

Аныяк-даа чораан мен. Кырганнарны кижи кончуг хүндүлээр, кээргээр боор чүве. Бир эвес өгге кырган кижи кирип келген болза, аныяктар тура халыжар, дөрже чалап хүндүлээр чурумнуг. Сагыш човаачал, хүндүлээчел чорукка өөренип алырын бо оолдарга сүмелээр-дир мен.

Бир дугаар бажың эргелелиниң удуртукчулары септекчилер бажыңнарга баргаш, арага негеп чоруп турарын билир ирги бе?

Лама ООРЖАК.

ХЕМЧЕГЛЕР КЫЗЫЫ

Мен солуннардан сонуургаан темаларымны, чагааларны аажок сонуургап номчуур мен. Чүгле чаңгыс мен-даа эвес. солуннуң чагыкчылары, номчукчулары, бижикчилери база кол нуруузу ындыг ышкаш. Солун, сеткүүл ышкап ындыг эки агитатор ховар.

Бо чылдың октябрь 20-ниң хүнүнде «Шын» солунга «Солун — ёзулуг пропагандист» деп эгелиг Арбай-оол Канчыырның чагаазын номчуп оргаш элээн чүүлдерни бодап келдим.

Номчукчунуң, бижикчиниң сонуургалынга чедир политиктиг-даа, административтиг-даа, юридиктиг-даа, социал-экономиктиг-даа, ажыл амыдыралга хүн бүрүде хереглеттинер-даа чугула айтырыгларны олла дораан күзээн кижи билип алтар кылдыр сургаптар ажыл ам четпейн турар.

Сөөлгү үеде солун, сеткүүлдерниң өртек-үнези улгатканы-биле оларны кижи бүрүзү чагыдып албаанындан чамдык чугула ажыглаттынар доктаалдар чонга четпейн турар. Ол ышкаш республикада үнүп турар солуннарның девискээринде кандыг-даа бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, ажыл-агыйлар бар болгай. Оларның ажыл-ижин, мурнакчыларының дугайында солуннар арыннарында ам-даа чедир чырыттынмайн турары чажыт эвес.

Солуннарда парлаттынып турар доктаалдарның чамдыктары күүсеттинмес боор-дур. Ол дугайын чамдык бижикчилер дидими-биле шүгүмчүлеп бижип-даа турар. Ол ышкаш чоннуң күрүнениң өнчүзүн камгалаар дээш бир дем-биле хөделзе. Ол өнчүже хол киргеннерден оңу дедир эгидер дээш ап турар хемчеглер кызыы. Бо талазы-биле солуннар арыннарынга шүгүмчүлелдерни чоп көдүрүп турары черле шын.

Ынчангаш хоойлу-дүрүмнүң негелдезин удуртулга болдургаш, истелге органнарының ажылдакчылары шимченгир хөделиирин үе албадап келбээн бе?

Серин-оол САРЫГЛАР.
Пенсионер.

Тыва Республиканың Чазаанда

НОЯБРЬДА ХЛЕБ, СҮТ ӨРТЭЭ ӨЗҮП БОЛУР

Октябрь 27-де болуп эрткен Чазак хуралының чугаалашкан айтырыгларындан ийи айтырыг бистиң кижи бүрүзүн албан сонуургадыр. Ол хлеб болгаш сүт өртектери-дир.

Хлеб, сүт өртээн Чазак хуралынга чугаалажы бергени таварылга эвес. Чүге дээрге Россияның дотация (чарыгдалдар дуглаары-биле күрүне бюджединден немелде акшаландырыышкын) берип турар фондуларының дуву чок эвес-ле болгай, ынчангаш эрте-даа бол, орай-даа бол, ол акша-төгерик дөмей-ле төнер үелиг болур. Специалистерниң санап турары-биле алырга, бистиң республиканың хлеб болгаш сүдүнге берип турар акша-төгерик дөңгүп-ле ноябрьны төндүр четчир хевирлиг.

Бөгүнгү байдалды билир бис: Тывада хлеб өртээ Россияның бүгү регионнарынга көөрде эң чиик — 6 рубль болуп турар. Деннеп көөрге ындыг. —Сибирьниң эң таралаң чери —Алтай крайда бир борбак хлебтиң өртээ 18 рубль, а бистиң кожаларывыс —краснояржылар шагдала бир хлеб дээш 26 рубльди төлеп турарлар. А Москвада хлеб өртээ барык 50 рубль чоокшулаарының кыры келген.

Бөгүн бистиң хлеб үлетпүрүнүң бүдүрүглелеринге подольск далганындан быжырган хлебтиң бот-үнези — 36 рубльге дең. Азы өскээр чугаалаарга, бир хлебтен-не когарал 30 рубль болуп турар-дыр. Херек кырында бис хлеб болгаш сүтке кызыгаарлыг өртектерни доктаадып алгаш-даа, ойлап-дескен чүүлдүвүстүң бодунга дедир эглип келген бис. Хлебке хамаарылга биеэги хевээр. Чамдык хуу ажыл-агыйлыг кижилер хлеб-биле мал азырап турар. Ынчанмайн аан, бир килограмм комбикормнуң өртээ 18 рубль болгай. Ынчангаш-ла Кызыл хоорай бо чылдың эгезинде бир хонукта 27 тонна хлеб чип турган болза, ам бир хонукта мырыңай 47 тонна хлебти «дайнап» турар апарган-дыр.

Келир үеде бистиң ынчаар мениир харывыс чогун байдал көргүзүп эгелээн. Амга чедир хлеб быжырарынга эрткен чылдың тараазының далганын ажыглап турганывыстан ооң өртээ чүгээр чиик болуп турганы ол. А бо чылдың тараазының өртээ үш-дөрт катап өскен болгай. Ынчап кээр орта бир борбак хлеб дээш бот-үне 70 рубльче «халдып» үне бээр-дир. Ам канчаарыл, ынчаш?

Хлеб өртээн ол хевээрзин хостуг салыптар база арга чок, чүге дээрге бистиң чоннуң ортумак орулгазы дыка куду деннелде болгай. Бо чыл эгезинден тура санаарга, Тываның бир чурттакчызының ортумак орулгазы 2700 рубль болуп турар, бо сан сентябрь айда ийи катап өскен болза-даа, ол дээрге ортумак көргүзүг-дүр. Кырганнар, инвалидтер, хөй уругларлыг өг-бүлелер— эдараарының кырында. Оларны сагыш човаашкын чок октаптар эвес. Өртек өзүлдезиниң айтырыглары Чазакка үргүлчү аажок кичээнгейлиг сайгартынып турар. Кайы-бир продукцияга, бараан-сараан аймаанга өртек өстүрер дээн болза, ооң төлевиледдерин белен-не эртирбес турду. Чижээ, пассажирлер аргыштырганы дээш автобустарга хөлезини 1,5 катап өстүрер дээрге баштай чөпшээревээн-не болгай. Ам бо айтырыгны Президентиниң негелдези-биле тускай комиссияга катап көөр дээш эгиткен. Хлеб биле сүт өртээн хензиг өстүрүптер дугайында төлевиледи база Президент «бракталп» каапкан. Мындыг саналдар кирген турган: хлеб өртээ—10 рубль, а сүт (үскүрү 1,5 хуу турда) бир литрде 4 рубль болур кылдыр. Мынчаар-даа турарга Россияда дөмей-ле эң чиик өртектер болур-дур.

Бо чоокку үелерде ол базымны кылбас база арга чок болган-дыр дээрзин Президент Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Ынчалзажок бо хемчег орулгазы куду өг-бүлелерни материалдыг деткиишкин-биле быжыглап алганының соонда болдунуп болур. Ынчангаш ол Сан-хөө министерствозунга, Социал камгалал министерствозунга, Өртектер талазы-биле күрүне комитединге база өске-даа аңаа хамаарылгалыг ведомстволарга орулгазы куду кижилерге хлеб болгаш сүтке компенсация бээриниң айтырыын өөренип көөрүн даасан. Ынчангаш бо талазы-биле специалистер хөй саналгаларлыг улуг ажылды кылыры билдингир. Чоннуң орулгаларын тодарадып санааш, данзыларны тургускаш, Социал камгалал министерствозунуң сан-көргүзүглери-биле катай компенсация төлээриниң схемазын тургузар апаар. Ол компенсацияларны ам акша-биле төлээр, хөй-ле хажыдыышкыннар кылып болур, эзгир эвес талон системазындан маңаа ойталаар херек. Бо ажылды кайы үеде доозуптарын амдызында баш удур чугаалаары болдунмас. Ноябрь төнчүледир бодувустуң бюджедивисти (өг-бүледе) кызырар апаар чадапчок бис.

База бир улуг сагыш човаашкынныг чугаалашкан айтырыгларның бирээзи —Президентиниң ужуражылгазы, Кызыл хоорайның чурттакчылары-биле арагалаашкын-биле демисел дугайында болгаш арага садарынга чурумну тургузарын негээн чыыштың дугайында болган. Аңаа кирген санал-оналдарны барымдаалап тургаш, бо чылдың ноябрь 1-ге чедир республика иштинче арага-водка кылыгларын кирер сөөртүрүн чурумчудар дугайында Президентиниң Чарлыын ажылдап кылыры көрдүнген. Аңаа ИХМ-ге, күрүнениң үндүрүг инспекциязынга болгаш өске-даа министерстволар, ведомстволарга ботчандырып кирер ужурлуг тодаргай хемчеглерни айтып каар. Оон-биле чергелештир арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң шалыпчы айын республикага чарлаары көрдүнүп турар.

Күскү хову ажылдары

ЧҮГЛЕ ЧАРТЫЫ КҮҮСЕТТИНГЕН

Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары күскү хову ажылдарын дооскан. Өстүрүп алганы эвээш-биче-даа бол, тарааны, сигенни ажаап алган. Тараа культураларын районга ниитизи-биле 1433 гектар черге тараан турган. А дүжүтке хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Эрткен чылдарга деңнээрге, ол эвээш болган. Планга көрдүнгениниң чүгле 50 хире хуузу боол турар. Ону тодаргайы-биле көргүзерин оралдажып көрейн, чижээ, кызыл-тасты 600 гектар черге тараан, оон 538 тоннаны алыр деп планнаан турган болза, херек кырында 240 тоннаны алган боол турар. А арбай, суланың дүжүдү планда көрдүнгениниң чартыы ажааттынган.

Районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң улуг зоотехниги Танов Очур-оолович Моңгуштан тараа культураларының дүжүдү чүге ындыг болганын айтырган мен. Ол мындыг харыыны берди:

— Ажыл-агыйларның хову-шөлдеринге тараа бо чылын орай үнген, ынчангаш быжыпайн барган. Суггарылга база шоолуг эвес болган. Мындыг чылдагааннардан тарааның хөй кезиин мал чеминче шилчидер ужурга таварышкан. Тодаргайлаарга, 240 га кызыл-тасты, 120 га арбайны, 125 га суланы мал чеминче шилчиттивис. Оон кадында хуу-даа чоннуң, совхозтарның-даа мал-маганының кадады дыка организас чок болган, оон база эвээш эвес чидириг болган ажыл-агыйжы эвес чорууувустуң уржуу ындыг болган-дыр. Ажаан аллынган тарааны сарайларда кургады урган. Чедир кургаттынмайн баар хирезип малчыннарга аппарып төп берген. Богтары кургадып аар кылдыр.

Үрезин-биле курлавыр ажыы-биле чугаалаарга, багай. Чамдык ажыл-агыйлар арбай үрезинин курлавырлап алза-даа, өске үрезиннер-биле боттары хандыртынга албас. өскээр төделир апаар. Ниити байдалды кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг-дыр.

Ногаа дүжүдүнге хамаарыштыр чүвү чугаалап болурул? Ол талазы-биле байдал районда шуут чүдек дора болган. Мурнуку чылдарда чижээ, капустаның, огурецтиң багай эвес дүжүдүн боттарының шаа-биле ап турган болза, бо чылын мырыңай куруг болган. Ындыг байдалдың бир чылдагааны — чайын хову-шөлдерге янзы-бүрү курттар көвүдээш, өзүп олурган ногаа аймаан чүү-даа чок кылдыр чип каапкан. Кызыл-Мажалыктан сельхозхимияның тускай эртемниглери кээп, хемчээн ап турган чүве, ынчалза-даа түңнел эки талаже чок болганы ол-дур. Районнуң база министерствонуң тускай комиссиялары хыналда кылгаш, ногаа аймаан ажыглаар арга чок деп түңнел үндүрген, үндүр бижиир ужурга таварышкан мындыг чүве. Ынчангаш 4 га черге олурткан ногаадан дүжүт алдынмайн барганы ол. Келир чылын мындыг байдал катаптаттынмазы-биле черле дээштиг болур бир хемчег алыры чугула. Ону шынгыы кичээнгейге алыры чугула апаар. Оон башка мындыг байдал база катап тургустунуп кээп болур болгай. Ажылчыннар ол хире күжүн, үе-шагын үндүрүп тургаш ажылдап келгеш, ажылының түңнелин көрбеске черле кайын боор.

Ам картофельге хамаарыштыр. Ону районда ниитизи-биле 35 гектар черге тарыдывыс. Оон 310 тоннаны алырын планнаан турган, а херек кырында алдынганы — 179 тонна. Ажыл-агыйлардан «Кызыл-Даг» картофельдиң элбек дүжүдүн чылдың-на ап келгеннер, бо чылын база эң дээре көргүзүг оларда болган. Ында ногаажылар звенозунуң ол талазы-биле мергежилиниң деңнели чылдан чылче бедип орарының бадыткалы ол деп болур. Калина Чаяновна Донгак удурткан бо звенонуң аңаа үлүү шынап-ла, улуг болган дээрзин демдеглеп каары чугула.

Картофель үрезини-биле хандыртынганывысты алыр болза, «Тээли» совхозтан артканнары ажырбас. Ол ажыл-агый арендаторларын машина-техника-биле чедир хандырып шыдаваанындан, олары дүжүдүн чедир ажаап шыдаваан. Күш четтинмейн барганын чурттакчылар ажаап алган, мындыг байдалдыг.

Мал чеминиң белеткели чугула айтырыгларның бирээзи болгай. Олче бүгү күштү мөөнизээн. Ынчалзажок ол ажыл база-ла ол-бо чылдагаанкардан сагышка четпейн турар. Чаңгыс чылдыг сигенни 3675 тоннаны алыр тургаш, 992 тоннаны алган. Хөй чылдыг сигенни 2251 гектардан кескен. 3192 тонна сиген кестинген, ол — планнаттынганынга оранчок четпес болган. Район ниитизи-биле 5431 тонна сигенни белеткеп алган азы планның чүгле чартыы. Силос белеткелин харын планда көрдүнгенинден ажыр кылдывыс. Чайгаар үнген сигенни 1247 тоннаны кескен. Чайын сигенни чеди айда кончуг чаъстыг үеде кескен болгаш оон шынары багай болган.

Күскү хову ажылдарының түңнелдерин база үндүрер апаар болгай. районнуң ажыл-агыйларының аразындан ол талазы-биле эки көргүзүглерни «Мурнакчы» совхоз (директору Н. С. Күжүгет) чедип алган. Оларның чамдык көргүзүглерин маңаа адап көрейн. Тараа культуразын совхоз ниитизи-биле 300 тоннаны ажаан алган. Оон иштинде: кызыл-тас — 200 тонна, сула — 41, арбай — 48, чиңге-тараа 11 тонна болган. Мал чеминиң белеткели база шынарак: сиген — 1234 тонна, саван — 120 тонна, селаж — 183 тонна. Бо сан-түңнү специалистер деңнештирип көөр болза, ол совхозта ол талазы-биле байдал, шынап-ла, багай эвес деп чүве илдең көстүп келир. Ол совхозтуң агрономy Орлан-оол Хомушкуевич Канооолдуң кызымак, дилээшкинниг ажылдап турарын эки деп мактаар болза эки. Оон-биле кады «Кызыл-Дагда» хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг агроном Буян Хертекович Билчейниң ажыл-ижи база макталга төлептиг. Олардан черле өөренир болза эки, ындыгларга деңнештир ажылдаарын бодаары чугула.

Дүжүт ажаалдазының болгаш часкы тарылганың-даа бачым үезинде кадрлар айтырыынга бергелер база таваржып турган. Механизаторлар, суггатчылар, ажылчыннар чедишпейн баар турду. Ылангыя назы-хары аныяк кижилер эвээш боор. Моон соңгаар сезоннуг бо ажылдарның үезинде оларны олче эвилелдээрин черле көөр болза эки. Оон ангыда, мындыг байдал бар хууда кижилерниң дүжүдү эки болур, а күрүнениң чер албас апаары — ажаалда-хайгааралдың четпейн тургарында-дыр. Ол талазы-биле моон соңгаар черле бодап түңнел үндүрер болзумза эки.

Светлана БАЛЧЫР.
Бай-Тайга району.

АГААР БӨМБҮҮНГЕ

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА-ның корр. Рена Кузнецова). Россия база АКШ чурттуг үш дилим эр Черни долгандыр агаар бөмбүүнге ужудар деп шиитпирлээн. Аэронавтыларның (агаарга ужудукчуларның) каттышкан экипажы ноябрьда Рено хоорайдан (АКШ, Невада штат) ужудуп үнер. Ында киргеннер: делегейге билдингир российжи космонавт Владимир Джанибеков, американнар АКШ-тың национал маадыры, ужар чүүлдүң пионери деп медальдың эдилекчизи Ларри Ньюмен болгаш Дональд Мозес.

«Экипаж аян-чорукка бүрүнү-биле белен. Чүгле эки хүннү манап тур бис» —деп космосче беш удаа ужуткан Владимир Джанибеков РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга айыткан.

Экипажтың [illegible] кежигүнүнүң бот-боттарындан ылгалдыг чүүлдери-ле хөй, а ынчаарга оларны каттыштырып турар шынарлар дээрге, билдилмести ажылдап, шиитпирлерниң [illegible] сеткилин, оон айтыы [illegible] болгаш олут [illegible] чуткулу боор турар.

«НОГААННАР»: сүзүглели бойдус

• Интервью •

Бойдус камгалалының талазы-биле «ногааннарның» хөй-ниити организациязын тургузарының инициативтиг бөлүүнүң хуралы болуп эрткен, аңаа ол организацияның программазын, уставын ажылдап кылыр, тургузукчу хуралга белеткел ажылдарын чорудар организастыг комитетти тургускан дугайында медээни «Шын» солунга парлаан. Организастыг бөлүктүң удуртукчузунга Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация килдизиниң начальниги Шаңгыр-оол Суваңны соңгаан. Бистиң корреспондентивис Манай-оол ОЮН оон-биле ужуражып, чаа тургустунар деп турар хөй-ниити организациязының ажыл-херектериниң уг-шии кандыг болурунуң дугайын чугаалашкан.

— Чаа тургустунар деп турар хөй-ниити организацияның сорулгазы билдингир-дир — республиканың бойдус байлаан камгалаар. А шагда-ла тургустунган бойдус камгалалының республика ниитилелинден ооң ылгалы кандыг болур чүвел?

— Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң ажылдакчылары районнар үнүп, сургакчылап чорууурга кижилер: янзы-бүрү партиялар тургустунуп турар-дыр, бойдус камгалаар хөй-ниити организацияны база тургузар болза эки-дир деп, санал киирер боор чүве-дир. Бо дээрге Тываның бойдузун камгалаарынче чоннуң кончуг сагыш салып турарының херечизи-дир. Чамдык кижилер ындыг санал-биле министерствога-даа кээп турарлар. Бо бүгүнү өөренип көргеш, министерствонуң информация килдизи кижилерниң демин каттыштырар дээш ажылды чорудуп эгелээн. Ооң түңнелинде «ногааннарның» хөй-ниити организациязының тургустунар деп барганы ол. Инициативтиг бөлүкке «Хараачыгай» деп чадаг-тергежилер клувунуң кежигүннери, педагогика институдунуң башкылары болгаш студентилери, музей ажылдакчылары, Кызылдың № 9 школазының башкылары дээш, өлээн хөй кижилер киргениин дыңнаан болган силер.

Бойдус камгалалының республика ниитилелинден ылгалы кандыгыл? Сорулгазының талазы-биле кандыг-даа ылгал чок. Сорулга чаңгыс — Тываның бойдузун камгалаары. Бир эвес ылгал тыптып кээр чүве болза, төрээн Тывавыстың агаар-бойдузун камгалаар дээш херек кырында кандыг күжениишкинниг ажылдаары, чон ортузунга организастыг ажылды чорудары боору чадапчок. Бойдусту камгалаар сорулгалыг хөй-ниити организациялар Тывага хөй болур-ла болза, ол чүгле ажыктыг. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бодалы-биле алырга, Тываның «ногааннарының» организациязы бойдусту камгалаар, ооң байлаан база черни ажыглаар талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринге киржирде политиктиг аргаларны, орукту ажыглап болур.

— Сөөлгү үеде Тывада политиктиг организациялар көвүдээн болган. База бир организация оларга немежири ол эвес бе?

— Бистиң хүн бүрү амыдыралывыс политика-дыр. Бойдусту камгалаары, ооң байлаан канчаар ажыглаары база политика-дыр, ынчангаш «ногааннарның» тургустунар деп турар хөй-ниити организациязы ону канчап-даа оюп эртип шыдавас. «Ногааннарның» төлээлери —депутаттар Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажылынга киржир, бойдус камгалалынга, бойдус байлаан ажыглаарының талазы-биле айтырыгларга олар «ногааннарның» үзел-бодалын илередирлер. Чижээлээрге, черни хуу өнчү кылдыр садар азы сатпазының талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр удурланыышкак саналдар, бодалдар хөй. Чер дээрге база Тываның бойдус байлаа-дыр. Аңаа хамаарылгазын Тываның бойдузун камгалаарынга үлүүн киирип турар хөй-ниити организациялары илередир апаар.

— «Ногааннарның» организациязының херек кырында ажыктыг үе-шии кандыг болурул?

— Бойдус камгалалын херек кырында боттандырып чорудуп турар организация бөгүн чүгле Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозу болур. А ол дээрге күрүне организациязы-дыр. Хөй-ниити организациялары колдуунда пропаганда чорудуп, лекция, беседа номчуп келген. Херек кырында хол-биле кылган ажыл эвээш. Сөс-биле чеже-даа кыйгырганы, хол-биле кылган ажылы чок болур болза, ындыг сургаал дээштиг болбас, кижилер хөй-ниити организацияның үлегерин көрбес-биле көрбес боор-дур. Ынчангаш чон аразынга тайылбыр ажылындан ангыда, практиктиг ажылдарны кылып чорудары чугула деп «ногааннарның» организациязын тургузар талазы-биле инициативтиг бөлүктүң кежигүннери санап турар. Ол дээрге экологтуг субботниктерни организастаарынга, эртерерин киржири, кандыг-бир девискээрни, чижээлээрге, Кызылда парк чанында септи боктан арыглаары дижик. Инициативтиг бөлүктүң кежигүннери «ленинчи» субботникти экологтуг субботник кылдыр чарлаарын саналдаар бодап турарлар. Ол республика хемчээлдиг улуг экологтуг акция болур ужурлуг. Хөй-ниити организацияларының бойдусту камгалаар талазы-биле кылып болур ажылдары кайы хөй. Чон аразынга экологтуг билиглерни нептередир, тыва чоннуң төрээн чуртунга, тайга-таңдызынга хамаарыштыр чаагай чаңчылдарын, чүдүлге-сүзүглелин катап эгидер дээш база ажылдаар апаар. Бир эвес кижи оран-таңдызынга чүдүлге-сүзүглел чок болза, бойдуска ооң хамаарылгазы камныг болур дээри берге.

— «Ногааннарның» хөй-ниити организациязының тургустунуп келиринге эң-не сонуургалдыг күрүне организациязы республиканың Экология министерствозу болгу дег-дир. Оон талазындан деткимче бар бе?

— Бойдус камгалалының хөй-ниити организациязын тургузарын министерство, ооң удуртулгазы аажок деткип турар, моон соңгаар-даа деткиирин аазаан. Ол ындыг болур ужурлуг-даа. Чүге дээрге Экология министерствозу биле «ногааннарның» организациязының сорулгазы чаңгыс.

— Тываның бойдузун камгалаарынга киржири дээрге-ле төтчеглекчилер, агаар-бойдусту боктаалдырып, чүдедип турар кижилер, организациялар-биле ажылды чорудары, харын-даа олар ындыг чүүлдү кылбазын дээш демисежири-дир. Кымнар «ногааннарның» удурланыкчызы апарып болурул?

— Хамыктың мурнунда, Тываның хемнерин, сугларын, агаарын, девискээрин хирлендирип, боктаалдырып турар улуг бүдүрүглелер. Олар агаар-бойдус камгалалының негелделерин күүсетсин дээш чаа организация демисежир апаар. Бо кончуг берге экономиктиг үеде ол белен эвес чүүл боору чугаажок. Бир эвес Тываның чурттакчылары бөгүнден эгелээш төрээн чуртувустуң агаар-бойдузун камгалап эгелевес болзувусса, ынаар сагыш салбас болзувусса, бистиң долгандыр турар чараш арга-арыгларның, ак-көк хемнерниң чоорту хирленип, бокталып каарын эскербейн баар бис. Саян артында девискээрлерде ынчаар болуп турар-даа.

Бойдус камгалалының хөй-ниити организациязының ажылынга киржир күзелдиг, төрээн чуртунуң агаар-бойдузун камгалаар чүткүлдүг кижилерни организацияның ажылынга киржиринче чалап тур бис. Дараазында адрес-биле харылзажып ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 2, 2-ги каът, 201 өрээл.

— Тургустунуп турар организация экологтуг шимчээшкин болур бе азы партия — «ногааннар» партиязы болур бе?

— Бо айтырыгга хамаарыштыр инициативтиг бөлүктүң кежигүннериниң бодалдары аңгы-аңгы. Ол хөй-ниити организациязының тургузукчу хуралынга үзе шиитпирлеттинер апаар-дыр ийин.

— Тываның бойдузун камгалаар чаагай күзел-сорук-туг хөй-ниити организацияга чедиишкинниг тургустунуп, өзүп быжыгарын күзедим.

— Четтирдивис.

ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Чазаа кызылчыларны болгаш найысылалдың аалчыларын 1992 чылдың ноябрь 2-де 10 шакта республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чанында шөлге болур Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүрериниң ёзулалынче чалап тур.

БОЙДУСТА ХАЛАС ЧҮВЕ ЧОК

Сөөлгү чылдарда бойдус камгалалынче, а ол ышкаш дириг амытаннарны, үнүштерни, агаарны, сугну болгаш черни камгалаарынче улуг кичээнгейни салып, боттуг хемчеглер алдынып турар. Ооң тодаргай чижээ, Россияның болгаш Тываның-даа чазактарының Экология болгаш бойдус курлавырларының министерстволарын тургускан, бойдус камгалалының талазы-биле хөй санның доктаал, шиитпирлерни, хоойлу-дүрүмнерни хүлээп алганы боор турар.

Бистиң Мөңгүн-Тайга болза эң-не ырак-узак болгаш кадыр-берт орук-чириктиг район болгай. Оон девискээринде хөй хевирлиг черлик дириг амытаннарлыг, балык-байлаңныг, белик даглар, хөлдер-даа, ногаан арга-арыг-даа бар. Дириг амытаннар-биле Мөңгүн-Тайга база байлак. Ында те-чүнма, элик-хүлбүс, аргар-кошкарлар, тарбаган дээш, кандыг дириг амытаннар чок дээр! Ол бүгүнү камгалап, хайгаараары, бирги ээлчегде, районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң ажылдакчыларынга онаажып турары билдингир.

Район эргелелиниң ажылдакчылары бо чылдың эрткен айларының иштинде чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Районда бойдус камгалалының дүрүмнерин сагывас, ону хажыдар, үрээр чоруктар эвээш эвес боор турары илерээн. Оон түңнелинде эрткен үениң иштинде хоойлу-дүрүм үрээн таварылгалар дээш ниитизи-биле 104 муң рубльдиң торгаалын онааган доктаалдарны үндүрген.

Районнуң чурттакчыларынга бойдус дугайында, оон байлаан камгалап, өстүрериниң дугайында элээн хөй лекцияларны, беседаларны болгаш тайылбыр ажылдарын кылып чоруткан. Ынчап турда-ла чон ортузунда ийи-чаңгыс кижилер хоойлу-дүрүм үрээр, төтчеглекчи үүлгедиишкиннер кылыр ажы-чаңчылын ам-даа кагбайн турар. Чамдык кижилер: «Бистиң чуртувус, бистиң черивис-тир, бойдустуң байлаан боттарывыс баш билир бис» дээш-ле, кара туразында ажылап турар. Ол черле шын эвес деп чүвени катап-катап чоңга тайылбырлап, чугаалаар ужурлуг бис. Чүге дээрге бойдуста чаңгыс-даа халас чүве чок болгай. Ынчангаш бойдустан кандыг-бир чүвени алыр дизе, чогуур органнардан ылап-ла чөпшээрел алырын билип алза чогуур. Бистиң районга хамаарыштыр алыр болза, ындыг дүрүм үрекчилери чумага удур экспедицияның ажылдакчылары боор турар. Оларда тарбаганнарны кайы хамаанчокка өлүрүп, ногуп үзе узуткаар кандыг-даа чөпшээрел чок болгай.

Чүгле бисте эвес, бүгү Россия Федерациязында аар-берге байдалдың үезинде чамдык чазый-чилби кижилер бойдустуң курлавырларынче хоптактанып, оон ажык-кончаа алырынче чүткүп турар апарганы чажыт эвес. Ындыг кижилер аң-меңни, балык-байлаңны кам-хайыра чок узуткап, бойдуска эгиттинмес каржа, когаралды таварыштырып турар. Ону болдурбас дээш бистиң районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң ажылдакчылары бар-ла шаа-биле ажылдап, оларны сойгалап илередирин оралдажып турар.

Ындыг-даа болза эргелелдиң ажылдакчыларының эргежок чүгула чүүлдер-биле ам-даа хандыртынмааның дорту-биле чугаалаар херек. Безин чадаарда транспорт чок. Чадаг кижилер чүге чедерил? Ол ышкаш боо-чепсек чок, хол даяң болгай бис. Өске-даа техниктиг хандырылга чүгула боор турар. Бүгү талазы-биле чепсегленген, күчүлүг транспорттуг, бети дизе-ле, чүгүрүк эъттыг төтчеглекчи мындыг кижилерге канчап четтирер боор!

Бистиң республиканың чүгле 3-4 районунда экомилицияны тургусканы шын эвес деп бодаар мен. Чүге дээрге бистиң бо дыка ырак-узак районувусче ол ажылдакчыларны чалап алыры безин дыка берге-дир. Арай деп чалап алза-даа, ол хамык чүвениң хөлү эртип, «сооп» калганда келир боор-дур.

Ынчангаш бистиң бо кызыгаар районувустуң байдалын өөренип көргеш, бир автомашинаны болгаш экомилицияның бир ажылдакчызын чөпшээрел бээрин Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозундан дилеп турар улус бис. Ону чөпшээрээр болза, районга бойдус камгалалының айтырыы чедиишкинниг шиитпирлеттинип болур.

Оюн-оол АМЫРТАК,
Мөңгүн-Тайга районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының эргелелиниң начальниги.

АРГА-ХОРГАЛЫГ БОЛГАН ТУДУМ

Кызыл хоорайда бир аныяк өг-бүле бар. Оларны Оксана биле Леонид Дувактар дээр. Үшкү кижи — Яна. Уруу-дур, амдыызында ол чаш, беш харлыг. Оксана эмчи сестразы болуп ажылдап турар. А Леонид өске төрелдеви-биле кады арат ажыл-агыйын Кызыл хоорайдан ырак эвес черге 1991 чылдың январь айда эгелей берген. Шынында, ынча деп-тер болза, амыдыралга дүүшпейн баар. Чүге дээрге ажыл-агый кылырда турум чер дилеп, айтырып, тыптынып, ону хоойлу ёзугаар бодунга быжыглап аптары, банкыдан акша чээп ажыглаары — өске-даа чүгула база ажыктыг айтырыгларны дүрген шиитпирлеп, сайгарып, бүдүрүп күүседирин ындыг-ла амыр эвес болган. Мында хуу ажыл кылып кириптер дээн аныяк кижиниң буруузу чок. Ол ынчап хамык чүве-биле сүржүп турда-ла хүннер эвес, а бүдүн-бүдүн айлар эрте берген. Ынчангаш Леонид Стал-ооловичиң бодунуң хуу ажылынче шуут-ла январьдан эвес, а оон соонда безин барык-ла алды ай эрте бергенде кирер аргалыг болган.

Оон бээр ам бир чыл ажа берген. Леонидтиң эге баштай эш-кош болуп кады ажылдап кирипкен төрели кижи, та амыдыралының айы мынчап барган, та ажылдың алыс бергезинге таарзынмайн барган — бо чылын чоруй барган. Ам канчаар, кошкул-херекчи эвээш эвес болганда, Леонид бодунуң дуңмазы болур кижини эккеп алган. Ол аныяк өг-бүле ээлериниң Анна биле Алексей Довайлар дээр болду. Алексей оон мурнунда «Найырал» совхозка трактористеп турган. А кадайы Анна эмнелгеге поварлап турган. Оон улаштыр Николай Айыжы ийи эштиг — бодунуң оглу Чанзан-оол биле дуңмазының оглу Дмитрий Ондар олар-биле бо арат ажыл-агыйынга каттыжа берген. Бо кышты олар кады кыштаарлар. А оон соонда ангылаар болаалдыглар. Чүге дээрге Николай Айыжының амдыызында алган чери чок болуп турар. Ам канчаар, эш-дем тырткан болганда, бо кыштың ажалып олар деңге үлежир апаарлар.

Арат ажыл-агыйы эгелээр деп баштай шиитпирлеп алган үезинден эгелээш-ле, Леонид Стал-оолович чээли бээр дугайында билдириишкин киирген. Ол элээн үр манааның соонда, 500 муң акшаның кыска хуусаалыг чээлизин холга алган. Оон-биле ол тудуг материалдары, «ЗИЛ-130», «Волга» дээр автомобильдер, «Т-16», «МТЗ-80» маркалыг тракторлар, эргижирей берген бичежек автобус садып алган. Ынчан өртектер ындыг-ла улуг эвес турган, оозу-ла харын эки болган. Оон ынай ол бодунуң кодаңында 60 хире дагааны, 30 ажыг хаванны, 60 шаа хой, өшкүнү, он ажыг инекти тудуп, азырап турар. Ийет, бо бүгүнү амгы хүннерде Леонид биле Николайның ниити, каттышкан херектиг кылдыр көрзе эки. Олар, бир-тээ, дугурушкан болганда, мал-даа азыраарда, машина-техника-даа ажылдаарда бир демниг, чаңгыс бодалдыг болуру чугаажок. Оларның бот-боттарының эртем-билии, мергежили-даа кайы-кайызының ажылынга дуза кадарынга, сүмележиринге демек болу бээр чорду. Чүге дээрге Леонид — чолаачы. Ындыг болганда ол машина-техниканы бүрүн харыылап болгай, а Николай — агроном. Арат ажыл-агыйының девискээринге тараа культуралары, өъг-сиген тарыырынга, картофель база ногаа өстүреринге ооң эртем-билии черле бүрүн хереглеттине бээр ышкажыл. А оларның дуңмалары оолдар база-ла ындыг: шуут механизаторлар. Чанзан-оол биле Дмитрий Кызылдың № 1 профтехучилищезин дооскаштар, кайызы-даа тракторист-машинист мергежилдиг.

Бо оолдарның кодаңында хой, хаван, инек кажаазы, гараж белен, чунар-бажыңны ам тудуп турар. Оларның чоогунда база бир улуг мал кажаазын тудуп эгелей берген. Оон колдуунда-ла ханалары дооступ турар болду.

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

Чурттаалга бажыңын ажыглалга дораан кирип алганнар. Дыка-даа делгем, улуг бажың чорду. Оон иштики өрээлдерин удур дерип ап турар болдулар. Бо бүгү тудугларны көргеш, ылап-ла ажылдап билир, арга-хоргалыг-даа эрлер-дир деп чүве илден, кижиниң өртүнда-ла чоргаарал кыптыга бээр чорду.

Бо чылын оларга бир берге болган чүве — суг чогу, ону черден үндүрүп чадап кааны. Херектиң ужуру мындыг. Картошка олуртуп кааш, оода-ла ону суггарар суг үндүрүп алыр дээш хоорайның он беш дугаар тудуг-монтаж эгелели-биле дугуржулга кылган. Олар эрткен чылын 45 муң рубль-биле кудук кылып бээр болганнар. Ол коллективтиң ажылчыннары келзе-даа, хандыры 90 ажыг метр черни өрүмнээш, оон суг үндүрүп чадап кааннар. Оон ол ажылын олар ара каапкаш барганнар. А бо чылын ону кылдыртып алыр дээш чугаалажырга, 250 муң рубль (мээ аразында ол хире өзе берген, ат чүве-ла!) эккеп төле дээн. Ынча акшаны аңаа чарыгдаарының орнунга, өскээр ажыглаар дээш Леонид ол саналдан ойталап каапкан. Араттарга база бир берге айтырыг болза мал одары болуп турар. Одар шөлү дыка кызыы, а оон кадында эки оът-сигенниг хову-шөлдүң хемчээли мырыңай эвээш, колдуунда-ла тайыс оъттуг чер. Турлаг мурнунда бичии тейни ажарга-ла, Кызыл районнуң «Сукпак» совхозунуң шөлдерин эгелей бээр. Ону бичии ынайладып, мал одарын делгемчидип алырының айтырыын Леонид Стал-оолович район чагыргазының чер реформазының талазы-биле комитединиң удуртукчуларынга тургузуп, дилег кылып чораан. Олар шуут ойталаваннар, көрүп көөр бис дишкеннер. Бо-ла айтырыгны Кызыл хоорай чагыргазының чер реформазының талазы-биле комитединиң даргазы М. И. Кечил-оол совхозтуң директору-биле база чугаалашкан. «Бо айтырыг болур-чогуур-биле шиитпирлеттине берип болур чүве» — деп, ынчан ол араттарның далынга мээң-биле кады чораан Маадыр-оол Иванович сагындырды. Ындыг болганда, олар айтырыы чоорту боттаны берип болур-дур.

Молодежное деп аттыг бо арат ажыл-агыйының кежигүннери малда кээп турда оларның чанында хоорайның мал, чер ажыглалгазының даргазы В. В. Надеждина: «Бо мээң черим-дир. Моон дораан чоруңар» — деп сывырып шаг болган. Черни оон алган дугайында документтерни көргүзерге-даа, Валентина Владимировна ону дүшке какпас болган. А оон соонда оларның аразынга улуг эвес-даа болза, бичии чөрүлдээ чоорту тургустуна берген. «Хой, өшкүнер сигенниң шөлүн чип каапты» — дээш, ол бо-ла чарбыттына бээр болган. Бо оолдарның бажыңының чанындан электри чырыының агызы ырак эвес, дыка чоок. Оортан чырык кииргеш, саваңчы салгаш, ол ёзугаар өртээн төлеп туралы деп, кожазы үгбазын олар ээрежип чадашканнар. Ол хүн Маадыр-оол Иванович-биле Валентина Владимировнаның хоорайда кабинединге кирген бис. Электри чырыының дугайында айтырыг салырымга, өске бир чылдагаан каккаш, черле чөпшээрешпес мен дээр болган. Кады-кожа чурттап оргаш, эш-дем тыптышпайн баарга, эге-ле багай чорду ийин. Ынчалза-даа чоокку үеде ол ийи коллективтиң кежигүннериниң каттышкан хуралын эрттирер дээн. Олар ынчаар дугуржуп аптар боор.

Ажыы-биле чугаалаарга, арат кижи арга-хоргалыг болган тудум, болуңга ажыктыг чүүлдерни кылып, бүдүрүп ап болур. Оон башка хоржок. Бир-ле чүвени бир-ле черден тып, саттынып алыр дээш боданып, хөделир, саарлыр апаар. Леонид Стал-оолович бо хүннерде ынчаар ажылдап-даа турар. Оларга ам сиген херек. Ону удур садып ап, сөөртүр кылдыр дугурушкан. Олар оозун Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» коллективтиң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинден алырлар. Амдыызында оларда эвээш санның прессте каан саваң бар. Олар сүтүн удур сөөртүп, оон-биле малын суггарып ап, боттарының ижериинге ажыглап турар. Чугаалаарга-ла ындыг, бо база берге айтырыг боор келген. Сүт аппарып бер дээрге, аңаа-ла чөпшээрежиптер кижи ам кайда боор. Олар сүт дажыыр машиналарның чолаачылары-биле дугурушкаш, орнунга кайы-бир малының эъдин берип турар. Орнажылгалыг (бартер) сааржылга деп чүве ол ышкажыл. Кывар-чаар материалдар, чамдыкта артык кезектер айтырыгларын база-ла ынчаар шиитпирлеп келгеннер. Бут кырынга туруп алыр дээнде арга-ла херек-тир ийин.

«Араттар эвээш-бичии-даа болза, алган чээлизин дедир эгидип эгелээн. Бо чылын төрүүр 5 хаван арттырып алгаш, артканын соккаш садар. Оон ынай инек, хой, өшкү эъдин өртекке чедирип алырлар. Ам бар аргаларын санап көөрге, немелде акша черле херек апарган. Ынчангаш үш миллион түңнүг рубльди узун хуусаалыг кылдыр чээп алыры-биле билдириишкин киирер бодаалдыглар. А бо чылгы боттарының бүдүрген продукциязын Леонид бодунуң акызы Семен Допайның Кызылда Лопсанчап аттыг кудумчуда хуу магазинин дамчыштыр садып, саарып алыр деп шиитпирлээн. Бир-тээ, оон кол продукциязы инек, хой, хаван эъди болганда, бо продукцияны өске кижилер хөй-биле саарып, садып турар боор кээрге, ол бодунуң продукциязының өртээн оларныындан улгаттырбас деп бодап турар.» Че, мындыг-дыр, оруунар ак болзуй, араттар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, ИНФОРМАЦИЯЛАР

АЖЫКТЫГ ЯРМАРКА

Барыын-Хемчик кожууннуң чагыргазы октябрь эгезинде совхозтар директорлары болгаш албан черлери, организациялар удуртукчуларын кииришкен кожууң Соведин чыылдырган. Бо чыышка кожууннуң чурттакчы чонунга ярмарка организастаарын дугурушканнар. Бо талазы-биле кожууң чагырыкчызы Геннадий Иргит дыңнадыг кылып чүве чугаалаан.

Районнуң Ак-Довурак хоорай, Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчы чонунга ачы-дуза чедирилгезин кылып, чоңга тараа культураларын, аъш-чем кылыгларын, потаалар, соктаан арбай, чинге-тараа, сүттен кылган националь чемнерни болгаш бода, шээр малдарның кол эъттерин дириг хой, өшкү, хураган, анайларны хостуг садар деп дугурушканнар. Кожууң төвүнге ярмарка октябрь 18-те болуп эрткен.

Ол ярмаркага совхозтар боттарының машиналары-биле ярмаркага садар чүүлдерин тус-тусте сөөртүп эккелгеш садыглааннар.

«Баялык» совхоз шээр малдарны, капуста, картофельди, а «Дөң-Терезин», «Хемчик», «Шекпээр» совхозтар кызыл-тас, арбай, чинге-тараа, суланы чоңга ортумак өртектерге сатканы эки.

Кожууннуң эът комбинады чоңга бода, шээр мал эъттерин, колбасаны, бода, шээр малдарның чүрек, баарын, чаглыг андарышкыны, чумурт суккан хырбачаны сатканы тергиин ажыктыг болган. Ол ышкаш комбинаттың алгы эъттээр цехинге эттээн хой, хураган кештерин сатканнар. Бо кештерни сатканы дээрге чоңга шээжилеп, чеп-чок кылып алырынга кончуг херектиг болган деп санаар мен.

Чоңга ярмарка садыы кончуг дузалыг болган. Бо дугайында чурттакчы чон өөрүп четтиргенин илереткеннер. Шак мындыг ярмаркаларны моон-даа соңгаар организастаар болза деп чон күзеп, дилеп турган.

Сарыглар ТАВА-САМБУ.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭЭ-ХАРЫЫСАЛГА

Улуг-Хем районнуң «Чааты» совхозтуң бир гектар черден ажаап алган дүжүдү 8.9 центнер чедип турар. Бо чылдың байдалы-биле ол багай эвес дүжүт деп тараажылар санап турар.

Совхоз күрүнеге 72 тонна тараа дужаар онаалгалыг тургаш, оозун дужаап шыдапкан.

Совхозтуң девискээринде арат ажыл-агыйы деткип турар. Иван Сандакка удурткан арат ажыл-агыйы бо чылын картофель биле чинге-тараа өстүргеннер. Олар картофель шөлүнден 3 тонна дүжүттү ап, ону эрте садып сайгаргаш, 50 муң рубль орулганы алганнар. Совхоз ол-ла хире картофельди ажаагаш чүгле 15 муң акшага хуулдурганы, арат ажыл-агыйының чер дээш, оон алган хайыраны камнап ажыглаары дээш ээ-харыысалгазының бедиин көргүзүп турар.

(Бистиң корр.)

Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразында

Россия Федерациязының Чингине прокуратуразы чуртка эрге-чагырганы ээлеп алыр сорулгалыг сүлчээ дугайында кеземче херээниң истелгезин бо чылдың январьда дооскан. Ол үеден бээр буруудаттырып турарларга болгаш оларның камгалакчыларынга кеземче херээниң материалдарын таныжары-биле дамчыткан. Август эгезинге чедир олар колдуунда шуптузу херек-биле таныжарын дооскан болгаш дилеглерни киириглээн. Истелгениң бүгү талалыын, долузун база ылаптыын хандырар сорулга-биле дилеглерниң чамдыызын истелге хандырып болур деп шиитпирлээн. Ынчангаш бо чылдың август 12-ден октябрь 7-ге чедир немелде истелге чорудуун кылып келген, оон соонда херекти база катап буруудаттырып турарларга таныжары-биле дамчыткан.

Амгы үеде буруудаттырып турарларның чамдыызы болгаш оларның камгалакчылары ол ажылды дооскан. Артканнары база доозар дей берген. Оон-биле чергелештир буруудаттырып турар В. С. Павлов болгаш оон камгалакчызы А. П. Галаганов херек-биле таныжылгазын мынчага кирбээн болгаш ол херекти судче дамчыдарының хуусааларын узамдыктырып туруп берген.

В. С. Павловтуң база А. П. Галагановтуң хөделишкиннери хоойлунуң негелделеринге дүүшпейн, өске буруудаттырып турарларның эрге-ажыынга дээп турары-биле холбаштыр, а ол ышкаш оларны оон мурнунда ийи удаа албан ёзузу-биле сагындырганын барымдаалап көргеш, РФ-тиң чингине прокурору В. Г. Степанков оларга херек-биле таныжарының хуусаазын 1992 чылдың ноябрь 20-ге чедир кылдыр кызыгаарлаан.

Херек талазы-биле буруудаттырып турарлар күрүнеге удур онза айыылдыг кем-херекти — эрге-чагырганы ээлеп алыр сорулгалыг сүлчээни үүлгеткенин херечилеп турар шынзыдыглар четчири-биле чыгдынган.

Амгы үеде буруудадыр түңнел талазы-биле ажыл дооступ турар. Россияның чингине прокурору судка күрүне ялалакчыларының бөлүүн бадылаан.

ХКД чурттарында

ЭТ-СЕП ӨРТЭЭ КАЙЫ ХИРЕЛ?

МОСКВАДА. Чурттаар өрээлге тургузар шкафтар аймаа (стенка) — 39—52 муң рубль. Орун — 10—20 муң рубль. Бижиттинер стол — 5 муң рубль. Чемненир стол — 4—7 муң рубль. Сандай — 1 муң рубль. Кухня мебели — 17—40 муң рубль. Соодукчу — 13—50 муң рубль. Пылесос — 4—6 муң рубль. Хеп чуур машина — 5—20 муң рубль. Люстра — 2—30 муң рубль.

АЛМА-АТАДА. Чурттаар өрээлге тургузар шкафтар — 35 муң рубль. Орун — 7 муң рубль. Бижиттинер стол — 7 муң рубль. Чемненир стол — 2—3 муң рубль. Сандай — 900—1000 рубль. Кухня мебели — 28—30 муң рубль. Соодукчу — 10—50 муң рубль. Пылесос — 3 муңдан өрү. Хеп чуур машина — 9—25 муң рубль. Люстра — 2 муңдан өрү.

АШГАБАДТА. Чурттаар өрээлге тургузар шкаф аймаа — 30—35 муң. Орун — 6—7 муң. Бижиттинер стол — 2—3 муң. Чемненир стол — 1 муң. Сандай — 250—650 рубль. Кухня мебели 17—20 муң. Соодукчу — 21—27 муң. Пылесос — 4—6 муң. Хеп чуур машина — 3—6 муң. Люстра — 2—7 муң.

КИШИНЕВТА. Чурттаар өрээлге тургузар шкаф аймаа — 30—40 муң. Орун — 8—19 муң. Бижиттинер стол — 2 муң. Чемненир стол — 3—4 муң. Сандай — 600-тен 1500 рубль. Кухня мебели — 12—30 муң. Соодукчу — 15—30 муң. Пылесос 6—9 муң. Хеп чуур машина — 3—6 муң. Люстра — 800-тен 18 муң рубль чедир.

ТБИЛИСИДЕ. Чурттаар өрээлге тургузар шкаф аймаа — 45—80 муң. Орун — 10—20 муң. Бижиттинер стол — 1.5 —15 муң. Чемненир стол — 10—20 муң. Сандай 650 рубльден 1230 рубль чедир. Кухня мебели — 14—18 муң. Соодукчу — 30—45 муң. Пылесос — 15—20 муң. Хеп чуур машина — 30—60 муң. Люстра — 10—30 муң.

ХАЛДЫП ОР, ЧОЛААЧЫ

ЧУРУКТА: Эрзинде автобүдүрүлгениң чолаачызы Анатолий Ондарович Чаллыг он ажыг чылдарда чолаачылааш, кызымак ажыл-ишчилерниң бирээзинге санадып, чүък чедирер даалгаларын доктаамал ажыр боттанырып турар. Чүъктерни чедип алыр дээш, ол каяа-даа чедер. Чолаачының оруу узун. Саян артынче-даа ажар. Кызылдан тудуг материалдарын алгаш, Эрзинче база дажыглаар.

Камныг чолаачы башкарган техниказын базым санында хайгаарап чоруур. Анатолий Ондарович база мыттыг. Кайда ээрилдер кошкай бергенин, техниканың «тыныжын» доктаамал хайгаараар. Кывар-чаар материалдарга камналгалыг.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** тырттырган чуруу.

ПАСПОРТ ЧУРУМУ: ол канчаар сагыттынып турарыл?

Иштики херектер министриинге чоокта чаа болуп эрткен хуралдың темазы — Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң паспорт салбырының ажылының дугайында болган. Аңаа республика найысылалында 91 муң чурттакчы бар, оларны паспорт салбырының чүгле 5 ажылдакчызы хүлээп ап олурар деп демдеглээн.

Салбыр начальниги хүннүң-не кызылчыларны паспортун солудуп турарының болгаш бир дугаар паспорт ап турарының талазы-биле хүлээп ап олурар, оон ангыда хуу айтырыглар-лыг болгаш паспорт чидиргенниң талазы-биле хүлээп алыышкынны база кылып турар. Бир ажыл хүнүнүң дургузунда ук салбырның ажылдакчылары киир бижилгени болгаш үндүр бижилгени кылыр, чаа паспорттарны ээлеринге тыпсыр, ол ышкаш чуруктарны паспорттарга чыпшыр хырбалап олурар. А профилактика хүнүнде олар картотеканы таарыштыр кылыр база чедирилге, тарадылга болгаш оон өске-даа ажылдарны кылып турар. Ынчап кээрде оларның ажылының хемчээли хөй болуп турарын хуралга олар чугаалап турганнар.

Бо чылдың тос айларының дургузунда Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң паспорт салбыры 2740 паспорттуң үндүр бижилгезин кылган. Чидирген паспорттарның саны хүн бүрүде көвүдеп турар. Чижээ, эрткен чылын 1183 паспортту улус чидирген болза, бо чылдың 9 айларының иштинде 1694 паспортту чидирген, азы 43,2 хуу көвей болуп турар. Эрткен чылын 8176 хамаатыларның киир бижидилгезин кылган, а үндүр бижидилге 4691 болган.

Паспорт чурумун хажыдып турарының фактыларын тодарадыр сорулга-биле паспорт салбыры хоорайның общежитиелеринге болгаш 20 организацияларынга хыналдаларны чоруткулаан. Оон түңнелинде киир бижидилгезин эде кылдыртып албаан 52 хамааты болгаш 30 кижи киир бижидилге чок болганы илерээн. Бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың сентябрь 17-де үндүрген доктаалының ёзугаар паспорт чурумун хажытканы дээш 20 кижини 10 муң рубльге торгаан.

Паспорт салбырының ажылдакчылары даштыкыларның чөпшээрел бижик чурумунуң болгаш паспорт ажылының талазы-биле иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары-биле кады неделяда ийи катап хоорайның аалчылар бажыңнарын хынап турарлар. Ол хыналдалар үезинде илереттинип турары чүл дээрге, «Кызыл», «Автомобилист», «Восток» аалчылар бажыңнарында өрээлдерни чоокку даштыкыдан садыглажыышкын кылып келген кижилерге үш ай чедир хуусаада хөлезиледип турар болган.

Министрге болган ол хуралга «Содействие» солунну таварыштыр бажың чоктар ниитилелиниң кыйгырыында хамаатыларның паспорттарының үндүр болгаш киир бижидилгезиниң талазы-биле паспорт салбырының багай ажылының дугайында чугаалап турар кезээнге хамаарыштыр чугаа база болган. Бо кыйгырыг ёзугаар паспорт системазының ажылының хыналдазын чоруткан. Ол хыналда үезинде бир паспорттистиң шын эвес киир бижидилгени кылганы илереттинген болгаш ол дүрүм үрээшкини дээш ук ажылдакчы ажылындан үндүрткен. Нииты хыналданың түңнелдерин бажың чоктарның айтырыынга хамаарыштыр тургустунган чазак комиссиязынче чоруткан.

Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 15-те үндүрген доктаалының ёзугаар Кызыл хоорайда ээн турар квартираларны тодарадыр болгаш паспорт чурумун экижидерниң талазы-биле хемчеглер алыры көрдүнген.

«Жилье» деп бүдүрүлге-ажыглал бүдүрүлгезиниң контролюнга август айда 13630 квартира турган, оларның 9340-ин эргиш кезээн түңнелинде, хоойлуну хажыдып, кара туразында ээлеттинген 143 квартира илереттинген. Оларның иштинден 45 квартираны контрольга тургускаш, кара туразында ээлеп алдынган 49 квартираларының ээлеринге хамаарыштыр херектерни оттургаш, судче чоруткан, 72 квартирага хамаарыштыр истелгени чорудуп турар болгаш ол ам төнер чоокшулаан.

Сентябрь айда бажың эргелелдериниң мастерлери-биле кады ээн турар квартираларны ээлеп алган бажың чоктар ниитилелиниң кежигүннериниң 71 квартиразынга хамаарыштыр хыналданы чоруткан. Оон түңнелинде 39 квартирада кижилер хоойлу ёзугаар киир бижидилгелиг чурттап турар. 3 квартираны Кыдыкы Соңгу чүкке деңнештирген район чорутканы-биле холбаштыр ээлери хөлезиледип каан, 7 квартира хуужуттуңган, бир квартираның ээзи өөренип чоруй барган болган. Бир квартираның ээзи — херээжен кижи дыка үр үеде республика эмнелгезинде чыдар. 5 квартира «Жилье» бүдүрүлге-септелге-ажыглал бүдүрүлгезиниң контролюнда, азы өскээр чугаалаарга, квартира ээлериниң кайы-бирээзи үндүр бижиткеш, чоруй барган. А 28 квартираны бажың чоктар ниитилелинге быжыглап каан.

Чамдык кижилер ийи-үш паспорттуг болуп турар дугайында медээлерни хынаары-биле 1991-92 чылдарда чидирген 1214 паспорттарның херектерин катап көдүрген. Оон түңнелинде үндезин чок черге паспорт бижип бергениниң фактылары бадыткаттынмаан.

Паспорт салбырының ажылдакчылары чурттакчы чон ортузунга суртаал ажылдарын суларатканы ук хуралга база демдеглеттинген. Олар паспорт чурумун шыңгыы сагыыр дугайында болгаш харыысалга дугайында чугаа чорутпайн турарлар. Паспорт салбырының ажылдакчыларының ажылының хемчээлдери элээн улуг болза-даа, ниитизи-биле оларның ажыл-чорудулгазында четпестер хөй болгаш оон эдилгези оожум байдалда болуп турарын хуралга демдеглээн. Ынчангаш бар четпестерни дарый эдериниң талазы-биле паспорт салбырының начальниинге сагындырыгны берген. Кызыл хоорайда паспорт чурумунуң шыңгыы сагылгазын боттандырар талазы-биле паспорт салбырының ажылдакчылары тодаргай ажылдың планын тургузарын аңаа айыткан.

Азияна КУУЛАР,
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору.

Октябрь 30 — Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнү

Бөгүн Кызылга, Улусчу чогаадылга төвүнге 16 шакта политиктиг репрессиялардан когарааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаадкан митинг болур. Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазааның удуртукчулары, политиктиг репрессияларга таваржып чорааннар, оларның ажы-төлү төреллери, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, республиканың хөй-ниитилиг организацияларының төлээлекчилери анаа киржир.

Политиктиг репрессиялардан когарааннарның сактыышкын хүнүнүң дугайында илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы, репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы М. С. Козлов кылыр. Митингиниң киржикчилери база чүве чугаалаар.

Тыва Республиканың ажылчы чонунга кыйгырыгны митингиниң киржикчилери хүлээп алыр.

Бо митингиниң эртекениниң дугайында отчётту солунга парлаар.

«СЕСТИҢ АЗЫ ТАРЖАА ХЕРЭЭНИҢ» ТЫВЫЛГАНЫ

ТАР Эрүү (Кеземче) дүрүмүнүң 10, 11, 12,13 болгаш 15 чүүлдери-биле буруудаттырган 8 кижиниң «херээниң» истелгезин ТАР Иштики херек яамызының «түлган» байысаакчылары 1940 чылдың август төнчүзүнде дооскан. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязынга киирери-биле белеткээн буруудадыр доктаалга күрүне камгалалының (күрүнениң айыыл чок чоруунуң) бичии лейтенантызы Кыргыс Балы-Суур 1940 чылдың август 30-де ат салган. ТАР Иштики херек яамызының сайыдының оралакчызы, күрүне камгалалының лейтенантызы Ензак анаа адын салып, ук доктаал-биле чөпшээрешкен, а ТАР ИХЯ-ның сайыды, күрүне камгалалының комиссары Товариштай ол доктаалды 1940 чылдың август 31-де күштүг болдуруп бадылаан.

Ынчангаш Кужугет Таржааның, Сат Мөңге-Байырның, Доңгак Норбунуң, Кыргыс Намдакайның, Хертек Эртинениң, Доңгак Хунашпанның, Мандан уруу Күскелдейниң, Түлүш Чиңгин-оолдуң салым-чолу ол хүн баш бурунгаар шиитпирлеттинген. «Сестиң херээнге» онаашкан кижилерниң, ылангыя К. Таржааның херээниң истелгезин шын эвес эгелээринге, уламчылаарынга, доозарынга ТАР ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы — ЭКО даргазы (экономикага хоралыг кем-херектерниң истелгезин чорудар килдис) М. Б. Артас кол роль ойнаан деп, чамдык кижилер ам-даа санап турар, а Моңгуш Баян-оолович бодунуң ээлчээнде ук буруудадыышкынны колдуунда хүлээвейн, херектиң истелгезин чүгле эгелеп турган, Москваже өөренип чоруй барган мен деп медеглээн. Кымның шыны? Бо айтырыгга дорт болгаш тодаргай шын харыыны чүгле төөгүнүң архив документилери маргыш чокка берип болур.

...1939 чылдың декабрь 14-түн 15 хүнүнче дүнезинде Улуг-Хем кожуун чагыргазының бажыңы өрттенген. Ол өрттүң чылдагаанын болгаш оон чедирген когаралын тодаргайлаар каттышкан түскай комиссияны дараазында составтыг кылдыр тургускан: ТАР Саң яамызындан Агбаан, күрүне херекгизин камгалаар черден — Ангырбан, ТАР өрт шериниң даргазы Суудум-оол, кожуун даргазы Сүрүн-оол, кожуун секретары Эртине, ТАРН кожкомунуң секретары Таржаа, ТАРН кожкомунуң херээженнер килдизиниң эргелекчизи Дирчинмаа, ТАРЭ кожкомундан Бугаллай, кожуун санакчызы Намдак.

Бажың өрттенгениниң байдалын комиссия хынап көргеш, 1939 чылдың декабрь 16-да акт тургускан, анаа ук комиссияның бүгү кежигүннери ат салгаш, өрт болганының кол чылдагааннарын мынчаар демдеглээн:

«1. Таңныыл чок турган.

2. Өртке удур ажыл чорудар бөлүктер чок турган.

3. Өрт өжүрер машина херекселдери чок турган.

4. Өртке удур биче-биче херекселдер бар-даа болза, ол чүүлдер күш четпейн барган».

Каттышкан түскай ол комиссия-биле чергелештир ТАР ИХЯ-ның шугуму-биле истелгени база дораан эгелээн. Истелгени чорударынга киришкен ИХЯ ажылдакчыларының кол сорулгазы — кожуун чагыргазының бажыңын өрттеткен «контрреволюстуг идегеттерни, «чоннуң дайзыннарын» илередири болуп турганын архив документилери тодаргай херечилеп турар.

ТАР Иштики херек яамызының сайыдының оралакчызы, күрүне камгалалының капитаны Парчын 1939 чылдың декабрь 16-да Кыргыс Намдакты херечи кылдыр байысаарга, ол мынча деп чугаалаан: «Демир-Суг сумузу; моон мурнунда контрреволюстуг херек үүлгеткеш, шииттирип чораан оор Паштыг-Хуна дээрзи өрт болган дүне Хунашпанның бажыңынга кээп хонган. Бо улустар аразынга чугаалажып алгаш, бухгалтер чериниң меңгүннүг шкавын ажыттып, акшазын оорлаан болгаш өрттедипкан чадавас боор, оон бир чылдагааны (барымдаазы) болза, меңгүннүг шкафтың шоопазы сеңнии-биле кады чок боор турарын дан кончуг карадаар мен».

«Сестиң азы Таржаа херээн» ИХЯ-ның «түлган» байысаакчыларының тургузуп келгениниң эгези ол-дур. Доңгак Хунашпанны ол-ла дораан тудуп хоругдаан. Бажың өрттеткен деп карадышкын-биле өске кижилерни удаваанда база тудуп бажыннаан.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының бажыңы өрттенген дугайында айтырыгны ТАРН ТК-ның Политбюрозунга чугаалажып көрген болгаш өрт болганының кол буруузун ТАРН кожкомунуң секретары Кужугет Таржаага онаап, «буруузун билинмес кижидир» деп санаан. (С. К. Токаның ол хуралга чугаазының кол утказы ындыг болган). Кожуун чагыргазының бажыңын өрттеткен, контрреволюстуг бөлүктүң кежигүннери кылдыр буруудаттырган кижилер «Бистиң к/р бөлүктүң баштыңы Кужугет Таржаа, оон айтыышкынын ёзугаар бажыңны өрттеткен бис» деп өзээннер. (Шак ынчаар өчүүр кылдыр оларны ИХЯ-ның «түлган» байысаакчылары Парчын, Артас, Балы-Суур болгаш өскелер-даа бүгү-ле аргалар-биле албадапканын төөгүнүң архив документилери бадыткап турар). Ынчангаш Кужугет Таржааның салым-чолунга, амытынынга халаптыг кыжамышкын диргелип келген.

ИХЯ-ның холунга — демир дег аспаанга ынчаарта кирген кандыг-даа кижи бодун үнер эвес: 1938 чылдың күзүнүнде Тывага күрүне эргилдезиниң, ханныг репрессияларның сөөлүнде С. К. Токаның кызыгаар чок хуузунда эрге-чагырганы тургустунган, анаа чудуур чорук бадыткаттынган деп барымдаалыг тоожумга («Сүлдэ болгаш күрүне эргилдези») бижээн болгай мен. Ынчаарга ТАР Иштики херек яамызының, оон кожууннарга турган төлээ черлериниң нүүрүнде хыдыкчы эрге-чагырга — херек кырында шериг-политиктиг диктатура Тывага база тургустунган болгаш 1944 чылдың октябрьга чедир тыва улустуң төлептиг солдарын кам-тайыра чокка хылып, С. К. Токага чудуп, анаа бараан боор келгенин «Сестиң азы Таржаа херээниң» материалдары безин тодаргай херечилеп турардыр.

КУЖУГЕТ ТАРЖААНЫ ТУДУП ХОРУГДААНЫ

«ТАР Иштики херек яамызы. Ордер № 57.
1940 ч. май 8 х.

Иштики херек яамызының ажылдакчылары эштер Парчын, Артаска моон тывыскан ужурун болза, Барыын-Хемчик кожууннуң Кеөп-Сөөк сумузунуң хамаатызы Таржааның бажыңын үжээр болгаш бодун тудуп хоругдаар дугайында эрге тывыскан.

ТАР Иштики херек яамызының сайыды Товариштай».

Типографияга парлап каан ордер саазынынга хол-биле долдуруп бижиир чүүлдерни М. Артас боду долдурган.

Хоругдаткан Таржааның баштайгы байысаалгазын 1940 чылдың май 8-те М. Б. Артас эгелээн болгаш истелгениң ортаа үезинге чедир уламчылаан. Байысаалганы Артастың канчаар чорудуп турганын, оон истелге ажыл-чорудулгазының стилин, арга-методтарын, углаңныышкынын, хоругдаткан кижилерден истелгеге ажыктыг өчүк сөгледип алырынче кедергей чүткүлдүүн, оон штамп хевирлиг кылдыр хептелген айтырыгларын төөгүнүң архив документилери бадыткап турар.

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң № 15 херекте кирген Кужугет Таржааның 1940 чылдың май 8-те баштайгы байысаалгазындан (байысаалганы Артас эгелээн):

Кужугет Дыртай оглу Таржаа 1913 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Ажыг-Кара-Суугга төрүттүнген. ТАР Барыын-Хемчик кожууннуң Кеөп-Сөөк сумузунуң 1 дугаар арбанының хамаатызы, ызыгуур ады эртеми — тыва бижикти эки билир. 1931 чылда Элегеске колхоз сургуулунга өөренген, намның 1 ай хуусаалыг түр сургуулунга база өөренген. АРН кежигүнү, ТАРН ТК-ның пленумунуң кежигүнү. ТАР Биче хуралының кежигүнү (амгызы-биле деңнээрге, Тыва Республиканың улус депутады). Кылып чораан ажылдары: 1932-33 чылдарда Кеөп-Сөөкке АРЭ комитединиң даргалаан, 1935-36 чылдарда АРШ-ка (Араттың революстуг шериинге) нам комитединиң секретары турган. 1936-37 чылдарда ТАРН Улуг-Хем кожкомунуң нам комиссиязының даргазы. 1937 чылдан бээр хоругдаттырарынга чедир ТАРН Улуг-Хем кожкомунуң секретары турган.

Айтырыг: Силерниң ТАР-ның революстуг ёзу-чурумунга, нам, чазаанга удур контрреволюстуг ажылды чорудуп турганыңар-даа болгаш УХК-ның албан чериниң бажыңын өрттеткен чорууңарның дугайы байысаалга черинге тодаргай билдингирдир. Ол дугайында билбес мен деп мегелеп турар-дыр силер. Ол дугайында өчүүңерни бээриңерни байысаалга чери негеп тур.

Харыызы: Ол дугайында өчүүр чүвем чок, контрреволюстуг ажыл-даа кылбаан мен, бажың-даа өрттетпээн мен.

Кужугет Таржааның ийиги байысаалгазын М. Артас 1940 чылдың май 24-те, баштайгы байысаалганың сөөлүнде чартык ай ажыг үе эрткенде кылган:

Айтырыг: Силерниң контрреволюстуг чорууңар болгаш Улуг-Хем кожууннуң албан чериниң бажыңын өрттеткен буруулуг херээңер байысаалганың черинде бүрүн илерээндир. Ол дугайында буруунарны өскелер чугаалап берген.

Харыызы: Бо дугайында мурнунда өзээн өчүүмден өскертир чүвем чок. Контрреволюстуг чорукка-даа киришпээн мен. Улуг-Хем кожууннуң албан чериниң бажыңын-даа өрттетпээн мен. Мээң кылган буруулуг чүвем чоктур. Мени контрреволюстуг чорукту кылып турган, Улуг-Хем кожууннуң албан чериниң бажыңын өрттеткен деп мегелеп, мени тудуп херечилеп турарлар-дыр.

Айтырыг: Силерни чаңгыс херечиниң Норбунуң херечилеп өзээнин барымдаалааш, хоругдап, буруудадып турар чүве эвес-тир. Силерниң контрреволюстуг, өрттедикчи кем-буруулуг херээңер байысаалганың черинде бүрүну-биле, тодаргайы-биле илерээнин барымдаалааш, хоругдап, буруудадып турардыр, силер ук херекти билбес мен деп мегелеп турар-дыр силер. Ол дугайында тодаргай чугаалап бериңер.

Харыызы: Революстуг хоойлу-дүрүмге удур, нам, чазакка удур кандыг-даа кем-буруулуг херек кылбаан мен.

Дараазында байысаалганы М. Артас 1940 чылдың июнь 24-те кылган.

Айтырыг: Силерниң кем-буруулуг херээңер дугайында хамык херечилер шуптузу илередип, чугаалап турардыр, ол дугайында силер бодуңар ниитиштирер байысаалгага дыңнаан болгай силер. Ук кем-буруулуг херээңерни ам силер бодуңар тодаргайы-биле чугаалап бериңер.

Харыызы: Бо дугайында байысаалганың черинге бээр өчүүм чок, контрреволюстуг, хоралакчы кем-буруулуг херек-даа кылбаан мен. Мээң-биле ниитиштирген болгаш мени контрреволюстуг кижи, Улуг-Хем кожууннуң чагырга чериниң бажыңын өрттеткен чорукту удуртуп, баштап турган деп, мээң дугайымда херечилеп өзээн Норбу, Хунашпан, Тажы, Чавзан-оол, Күскелдей, Намдакай, Мөңге-Байыр оларның өчүүн шынзытпас мен.

Айтырыг: Үстүнде адын айыткан хамык херечилерниң өчүүн чүге шынзытпас силер, ол дугайында чугаалап, тодаргай барымдаалыг чүвеңерни өчүп бериңер.

Харыызы: Бо дугайында тодаргай чугаалаар чүвем чок, мээң дугайымда херечилеп турар улустар-биле контрреволюстуг чорукту чугаалажып турбаан мен.

Айтырыг: Силерниң контрреволюстуг херээңер дугайында өзээн херечилерниң өчүүн шынзытпайн турарыңар-биле ук херечилерниң өчүүнүң аайын эдертип турарыңар ол бе?

Харыызы: Чок. Чаңгыс-даа херечиниң өчүүн шынзытпас мен. Ол хамык херечилер шуптузу мени мегелеп, нүгүлдеп турар-дыр.

«Таржаа херээниң» байысаалгазын Артастың кылганы оон-биле доозулган. Истелгени өске байысаакчылар уламчылаан болгаш «эчизинге» чедирген. Кужугет Таржаа ТАРН ТК-ның Политбюрозунга ону буруудатканындан эгелээш, ИХЯ-га истелгениң бүгү дургузунда бодунуң шынныг актыы, аттаалдары, арын-нүүрү, хосталгазы, хамаатызы эргези, амытыны дээш сөөлгү тынынжыга чедир чаныш-сыныш чок-ка маадырлыы-биле демисежип келген. Кужугет Таржааның маадырлыг ол демиселин «Сүт-Хөл херээнге» чыпшыр туттурган Анатолий Агбаанның маадырлыг демиселибиле шуут дөмей болган дээрзин номчукчуларының эскерип кааны чайлаш чок.

«Сестиң азы Таржаа херээниң» истелгезиниң үезинде хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп, байысаалганың хоругуг аргаларын калбаа-биле ажыглааның төөгүнүң документилери херечилеп турар. 1962 чылдың март 27-де республика прокурору хыналда үезинде Кыргыс Балы-Суурну херечи кылдыр байысаарга, ол мынчаар өзээн: «Туттурган кижилерни канчаар байысаарынга Артас байысаалга үезинде мени өөредип, байысаалгага олуртуп турган, ынчангаш хоругдаткан Күскелдейни, Намдакты, Хунашпанны, Чиңгин-оолду, Норбуну байысаарда, эңне шыңгыы аргаларны херглеп, амыр-дыш бербейн, дүн-хүн чокка байысаап турган бис. Товариштай, Артас олар байысаалга үезинде база олуржуп турганнар. Ылаңгыя херээжен Күскелдейни албадап-даа, кегээп-даа, коргудуп-даа, сегиртип-даа хөй аргы-биле Артас байысаап келген».

ТАРН ТК-ның кежигүнү Кужугет Таржааны партияның соңгулдалыг ол органының пленумунга чугаалашпаан, ТК-ның составындан бодунуң хууда киржилгези-биле үндүр бээн, а ТАР Биче хуралының кежигүнү (депутаты) ол кижиниң бүрүн эргелерин казаан дугайында документ оон херээнден тывылбаан. Оон орнунга «Кужугет Таржааның чүүлдери» деп данзыны херекте кошкан:

а) АРН кежигүн биледи, № 138;
б) ТАРН ТК-ның кежигүн биледи, № 70;
в) АРЭ кежигүн биледи, № 2307;
г) профкежигүн биледи, № 1253;
д) ТАР Биче Хуралының кежигүн биледи, № 47;
е) ТАР Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижии, № 65.

Таржааның болгаш өске чеди кижилерниң «херээн» ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязынга көрген. Бодунуң «контрреволюстуг, өрттедикчи, хоралакчы түлгедиглерин» эгезинден төнчүзүнге чедир хүлээвээн Кужугет Таржааны дээди хемчег-биле боолап шаажылаар дугайында дерзии шииткелди ТАР Иштики херек яамызының Суд коллегиязы 1940 чылдың сентябрь 2-де парлаан, а ТАР Биче Хурал Президиуму ук шииткелди 1940 чылдың сентябрь 3-те түскай доктаалы-биле хевээр арттырган. Шииткелди ол-ла хүннүң дүнезинде күүсеткен.

ТАР ИХЯ-ның — херек кырында чартык шериг-политиктиг диктатураның кээргел чок хылыжының — Суд коллегиязының араатанзыг шииткелиниң түңнелинде каргышка таварышкан тыва улустуң төлептиг оолдарының бирээзи — Кужугет Таржаа бежен ийи чыл бурунгаар амы-тынындан чээрби чеди харлыында шак ынчаар маадырлыы-биле чарылган. Каргыштыг ол чылдар тыва черге кажан-даа катаптавазын, аныяк салгал бодунуң чонунуң эрткен төөгүзүн шын билип алзын дээш, бо очеркти бижээш номчукчуларга бараалгаттым.

Кем-буруу чок черге шииттирген, ялалаткан К. Таржааның «херээн» эде көрген болгаш ону бүрүну-биле агарткан. Оон арткан чеди кижини база агарткан.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ОРУС-ТЫВА ЧУГАА

Хемчээли улуг эвес — 4,31 парлаан ама, көк карттыг номну 1991 чылдың ортан үезинде магазинден садып алган мен. Өртэзи ынчаарда хензиг — чүгле 30 көпеек. Ол номну амга чедир ажыглап келдим, карты барык элээн кагды. Номчукчу, очулдурукчу, журналист кижи болганымда, ук номну холдан салбас-тыр мен, үргүлчү ажыглаар. Ону 2-3 чедир садып албааныма ам хомудаар-дыр мен.

Көк карттыг ол дептержигештиң ады «Орус-тыва чугаа ному», автору — тыва дыл талазы-биле республиканың эң шылыраак специалистериниң бирээзи, улуг дуржулгалыг башкы Е. Б. Салзынмаа, редакторлары — база дуржулгалыг журналистер С. М. Баир, Т. Е. Тупицина. Елизавета Барыкаевнаның чогаадып тургускан ному мээң ажылымга дыка дузалап турар. Ынчангаш ук номну бедик-биле үнелеп, оон авторунга өөрүп четтиргенимни илергейлээр. «Орус-тыва чугаа номун» ажыглаарын өске номчукчуларга сүмелээр бодаан мен. Номнуң тургузукчузу эртемге болгаш практикага үндезилеп, чогаадыкчы ёзу-биле чүткүлдүг, кужениишкинниг ажылдаанын демдеглээр херек.

Кызылдың төп ном садыындан «Орус-тыва чугаа номун» мындаа чаа баргаш, тыппадым, а 15 муң экземпляр тиражтыг кылдыр 1991 чылда парлаттынган ном республиканың кайы-бир ном садыында бар боор.

Ном болгаш номчукчу

Бо ном Тыва Республиканың девискээринде чурттап, ажылдап турар кижилерге дыка ажыктыг деп бодаар мен: орус дылдыг хамааты тыва дылды, тыва кижи орус дылды өөренирынге, шын чугаалаарынга болгаш бижиирынге дыка дузалаар ийик. Номнуң кол үнелии, мен бодаарымга, тыва дылдың онзагай байдалдарын тодаргай тайылбырлааны, сөстерни, домактарны тыва дылдан орузунче, орус дылдан тывазынче немелде артык сөстер чокка чиге-биле шын очулдурганы. Чижээ: «Келир мен — приду», «Келир сен — придешь», «Келир силер — придете». «Знакомство — таныжылга», «Прощание — байырлажыышкын», «Согласие — чөпшээрежилге» болгаш оон-даа өске.

Кажан тыва эштер, харын харыысалгалыг албан-дужаалда даргалар безин телевидение, радио дамчыштыр чугаазынга, хуралдар, ужуражыышкыннар үезинде илеткелдеринге орус азы даштыкы уксаалыг сөстерни хевээр ажыглай бээри, оон үржуунда оларның чугаазының чамдык алыс утказы дыңнакчыларга чедир билдинмейн баары ховар эвес болгай. Ынчангаш «Орус-тыва чугаа номун» ажыглаары бистиң шуптувустуң ажылывыска дыка дузалаар дээрзин демдеглээр бодаан мен. Бо ном чүгле шын чугаалаарынга эвес, харын орус, тыва сөстерни, домактарны шын бижиирынге база дузалап турар.

Е. Б. Салзынмаа башкының тургускан номун «чүү чок башкым» деп бедик-биле үнелээр мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Парлалга арыннарындан

КЫДАТТАР «ДЭЭРГИ» ДЭЭРИН УТПААН

«АиФ»-тиң айтырыгларынга «Жэнь минь Жибао» солунунуң (КУР) Россияда салбырының шеф-корреспондентизи ДАНЬ ЛИНЬ харыылап тур.

— Хүндүлүг Дань Линь, 14 чыл бурунгаар Кыдатка амгы билдингир реформалар эгелээн болгай. Бөдүүн кыдат кижиге, оон амыдыралынга олар эки чүнү бергенил?

— Бистиң санап турарывыс-биле алырга, Кыдатка бүдүрүүшкүн хемчээли биле чоннуң орулгалары ийи катап өскен чүве, бо муң чылдың төнчүзүнде оларның кайызы-даа 4 катап өзер.

1978 чылга чедир бисте талоннар эмгежок турду. Эът, үс, хевек, пес-тааъы, үлетпүр барааннары — шуптузун талоннар-биле садып турду. Ам талоннар шуут чок. Аъш-чем дыка экижээн; чижээ, өг-бүлелер кол нуруузунда эътти чүгле байырлалдарда чип турган болза, ам барык-ла хүннүң чип турар апаргандыр.

Бажыңга ажыглаар электри херекселдери көвүдээн. 1978 чылга чедир телевизорлар хөй эвес өг-бүлелерге турган, ам барык-ла өг-бүле бүрүзүнде, а өңнүг телевизорлар оларның бежен хуузунда бар. Хеп чуур машиналар арбыдаан. Чурттаар оран-бажың байдалы база экижээн. Ниитизи-биле алыр болза, амыдырал байдалдары үзүктел чок экижип орар.

— Реформаларның баштайгы чылдарын сактып ор силер бе? Олар ниитилелге аарышкылыг болбаан бе? 70 чылдарның төнчүзүнде кыдаттарның сеткил-хөөнү кандыг турган ирги?

— Ниитилелге аарышкылыг үе реформаларның эгелээр мурнунда турган болдур ийин — «культура революциязының» соонда тывылган 10 чылдың корум-чурум чок үезинде аарышкылыг байдал ниитилелге турган. Ындыг байдалда реформаларның эгелээни кижилерге оожургалдыг болгаш таарымчалыг амыдыралды берген. Оон кадында реформалар, оларның түңнели дүрген билдинип кээп алырга—кедээге эгелээн. Аъш-чем продуктуларын бүдүрери бисте дыка дүрген өскен, ол амыдырал деңнелинге дораан-на салдарлыг болган.

— Мээң билип турарым-биле алырга, реформа кылып турар кижилерниң баштайгы базымнары бөдүүн турган. Олар тараачыннарга черни 15-ле чыл иштинде хөлезиледир, арендалаар деп шиитпир үндүрген...

— Ийе, чогум ам аренда хуусаазы дыка узун. Чер күрүнениң деп саваттыныптар болза, тараачыннар ону ажыглаар эргелиг.

— Биске болза өнчү айтырыы эң чугула болуп турар. Бо талазы-биле кыдат дуржулга солун деп бодаар мен...

— Кыдаттың төөгүзүн алырга, өнчү кезээде янзы-бүрү турган; чижээ улуг бүдүрүлгелер күрүнениң азы муниципалитеттиң турган болгаш ынчаар арткан-даа. Дыка хөй бүдүрүлгелер күш-ажылчы коллективтерниң болуп турар. Долузу-биле хуу бүдүрүлгелер бар, даштыкы кижилерниң капиталы болуп турарлар база бар.

Дыштанылга азы ниитиниң чемненилге черлеринде чамдык объектилер күрүнениң болуп артып турар, чижээ, дыка улуг универмагтар болгаш кинотеатрлар. Чогум үүрмек болгаш ортумак объектилер колдуунда хуу болуп турар.

Чурттаар бажыңнарын алыр болза, эрги бажыңнар кезээде боду ээлиг турган болгаш ындыг болуп-даа турар. Чаа бажыңнарны колдуунда организациялар болгаш албан черлери боттарының ажылдакчыларынга тудуп берип турарлар. Чогум ам бисте бир янзы шилчилге үези чорупту: чурттаар бажын-балгат бараан болуп бар чыдар. Акшалыг кижи ам бажыңны азы квартираны кандыг-даа бергедел чокка садып ап болур.

— А чогум ирик бай кижилер Кыдатта хөй бе? Бисте «миллионерлер» деп адап турар кижилер аан?

— Реформалар эгелээн соонда дыка бай кижилер тыптып келген, кол нуруузунда садыг-саарылга, харылзажылга ажылын кылып турар кижилердир ийин.

— Силерниң-даа, бистиң-даа ол улузувустуң капиталы баштай чыып ап турар дестери колдуунда дөмей хире. Бисте оларга хамаарыштыр арай-ла эки эвес болал бар. А силерде кандыг ирги?

— Садыг-саарылганы янзы-бүрү кижилер кылып турар деп кыдаттар билир. Бар эвес чамдыктар садып алыкчыны мегелеп турар болза, ындыг садыгжыны шупту бактаар. Ынчалзажок ниитизи-биле алыр болза, садыг-саарылга ажылын улус бактавас. Чижээ, чамдык черлерде садыглар чок боорга, таарымча чок ынчаар ол черлерге улустар садыг ажыдып алгаш, дораан-на хөй орулгалыг болупдаа бээрге, чон ону анаа чүве кылдыр көөр.

— Байларга адааргаар, оларны сеткилинден көөр хөңнү чок чоруктар Кыдатта бар ирги бе?

— Ындыг чүве турган. Ол билдиңгир, ону тайылбырлап болур, чүге дээрге ниитилелге демнештирер чорук, хуваалта системазы турган болгай. Ындыг социал аарыгның ады турду — «кызыл карактар» дээр, ол дээрге байый берген кижиге адааргалды ынча дээр турган. Ам ындыг хамаарылга улам-на эзээжеп бар чыдыр. Ниитилел хөй нуруузунда бодунуң күш-ажылы-биле чедип алган бай чорукту бак деп көрбейн турар.

— Сөөлгү айтырыг салырын чөпшээреп көрүңер, ол мени шагда-ла сонуургадып келген чүве: амгы Кыдатта улус бот-боттарын кым деп адаарыл — «эштер» дээр бе азы «дээргилер» дээр бе?

— Шаанда улус бот-боттарын кол нуруузунда «эштер» дээр турду. Ам-даа болза ынча дижир, ындыг болзажок, сөөлгү үеде «дээргилер» дээри көвүдеп бар чыдар. Бо сөстер талазы-биле ылгалдар кыдат кижээ ындыг-ла чугула эвес, чүге дээрге, реформалар мурнунда бисте компартиядан аңгыда өске партиялар база турган, оларның кежигүннерин бистер үргүлчү «дээргилер» дээр турган болгай бис.

Б. СТАНИШНЕВ беседалашкан. («Аргументы и факты»).

ИЙ СУУРГА

Тожу районнуң «Май 1» совхозунуң төвү Ий суурда чурттап турар пенсионерлерниң, инвалидтерниң, күш-ажылдың хоочуннарының район чагыргазының төлээзи-биле ужуражылга хуралы болган.

Анаа амгы аъш-чем чединмес берге үеде район чагыргазының хоочуннар, пенсионерлер, инвалидтер, не-даа дээш эвээш эвес сагыш салып турарын районнуң амыдырал хандырылга килдизиниң эргелекчизи К. Саңгы-Бадырга чонга таныштырган. Ол ышкаш моон соңгаар ап чорудар хемчеглерге база ол доктааган.

Ужуражылга хуралынга күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер база чон хөй чыылган. Ол хуралга келген хоочуннарга, пенсионерлерге, өске-даа кижилерге кудумчулар аайы-биле чурттакчыларның боттарының белеткээни аъш-чемин делгеп, хоочуннарны шайлаткан. Шынары эки ногаа аймаандан, малдың продуктуларындан белеткээн аъш-чемни чон үнелээн. Хурал соонда янзы-бүрү оюннар болган. Ылаңгыя пенсионерлер Галина Кол, Анна Шактар, Александр Доңгак, Намзын-оол Кол оларның эрги, чаа ырларны ырлааны улуг-бичии чонну дыка сонуургаан.

Дмитрий АИР-САНАА.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

ТИИЛЕЛГЕЛИГ ЧАНЫП КЕЛГЕН

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры академик Л. В. Киренскийниң шаңналы дээш Бүгү-российның он тоску бокс маргылдаазы Красноярск хоорайга октябрь 18-25 хүннеринде эрткен.

Анаа Россияның областарының, крайларының болгаш дыка хөй республикаларның эң шилиндек спортчулары — спорт мастерлери болгаш кандидаттар келген. Маргылдааны организастап эрттиреринге аңгы-аңгы 17 спонсорлар киржип, акша-төгерик салышкан.

Маргылдааның дүрүмүн ёзугаар анаа деңзи аайы-биле бирги болгаш ийиги черни ээлээн спортчуларга спорт мастери атты тыпсыры көрдүнген турган.

Россия чергелиг бо улуг маргылдаага бистиң республиканың боксёрлары база киришкен. Оларны республиканың бокс командазының тренери Борис Доңгак удуртуп чораан келген.

51 килограмм чедир деңзилиг спортчуларның аразынга демисел кончуг чидиг болган, чүге дизе бо деңзиде киржип келген боксёрларның хөй кезииниң арга-дуржулгазы улуг, белеткели тергиин дээн мастерлер. Анаа бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулу Мерген Моңгуш рингиже дөрт удаа үнгеш, 3 тиилелгени бүзүрелдии-биле чедип алгаш, ук маргылдааның чемпиону атты чедип алган. Ынчангаш Мерген ам спорт мастери аттыг.

Красноярскиниң агроуниверситединиң студентизи Шолбан Дандар (67 кг) бештиң дөртүн арыг тиилээш, база-ла спорт мастери хүндүлүг аттыг болган. Ол бодунуң деңзизинге ийиги черни алган.

Автоорук техникумунуң сургуулу спорт мастери Родион Херток бодунуң деңзизинге үшкү шаңналдыг черни ээлээн.

Улуг тренер Борис Доңгактың чугаалап турары-биле алырга, ол маргылдааларга кончуг болгаш белеткели багай чаңгыс-даа спортчу көзүлбээн. Улан-Үдэден 12 боксёр киришкен. Оларның чүгле чаңгызы спорт мастериниң нормативин күүсеткен. Кемерово областың кончуг шылырак деп санаттып турган боксёрлары шаңналче кирбейн барган. А Красноярскиниң ийи командазындан чүгле чаңгыс-ла спортчу мастериниң нормативин күүседир аргалыг болган. Ынчангаш тыва спортчуларның төөгүзүнде мындыг деңнелге бокс талазы-биле бир дугаар улуг чедиишкин болганын тренер демдеглевес арга чок болган. Тыва Республиканың шилиндек командазы бо удаада кончуг найыралдыг болгаш демниг, чурумнуг чорукту көргүскен. Ол маргылдааларга Красноярскиниң педагогика институдунуң аспирантызы Григорий Сарыглар чаңгыс чер-чурттугларын утку хүлээп алырынга болгаш оларга моральдыг деткимчени көргүзер талазы-биле организастыг ажылдарга идепкейлиг киришкенин база демдеглээри артык эвес. Спортчуларны шак мындыг чергелиг улуг маргылдаага киириштиреринге республиканың Улус өөредилге министерствозунуң чанында уругларның спорт школазының директору А. В. Шутов улуг деткимчени көргүзүп, дузалаан дээрзин тренер демдеглеп турар.

Бокска бистиң шилиндек командавыс Улан-Үдэге болгаш Якутск хоорайларга эрткен улуг маргылдааларга бо чылын чамдык чылдагааннарның ужурундан киришпейн барганы хомудаачыг. Манаа хамаарыштыр республиканың спорт комитеди, хөй-ниити организациялары база спонсорлап болгу дег черлер материалдыг болгаш моральдыг деткимчени моон соңгаар көргүзер боор дээрзин тренер улуг идегел-биле чугаалап турар.

Хүн чаңгыс эвес. Моон-даа соңгаар улуг маргылдаалар, чемпионаттар бистиң мурнувуста. Ынчангаш улам бурунгаарлаары бистиң тренерлеривистен, спортчулардан кончуг хамааржыр дээрзин билдингир.

Виктор КАРА-САЛ.

ШЫДЫРААЧЫЛАР ЧЫГЛЫР

Шыдыраа спортун сайзырадып, чон ортузунга оон массалыг чоруун чедип алыр дээш доктаамал ажылдарны Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайда тургустунган «Буура» шыдыраа клуву чорудуп турар.

Районда шыдыраачыларның доктаамал маргылдаалары болуп, ону билдилиг организастап турары өөрүнчүг. Шыдыраа спортунуң ажылын районнуң спорт комитединиң даргазы Сүүр-оол Ондар, республика чергелиг судья Биче-оол Дуюгбан, республиканың шылырак шыдыраачыларының бирээзи Мөңгүн-оол Тюлюш ышкаш бурунгу тыва оюнга бердингеннер доктаамал эки чорудуп турарлар.

Районнуң шыдыраа федерациязының президентизи Салчак-оол Ондарның бисте дыңнатканы болза:

— Бо чылдың октябрьның сөөлгү, ноябрьның эге дыштаныр хүннеринде Шагаан-Арыг хоорайда «Буура» шыдыраа клувунга республиканың шаңналдарының хөй дакпыр эдилекчизи, район чемпиону Мөңгүн-оол Тюлюштүң шаңналы дээш Улуг-Хем районнуң ажык шыдыраа маргылдаазы болур. Орта бирги чер дээш шаңнал — дөрт харлыг иртти маргылдааның организакчызы Мөңгүн-оол Тюлюш боду тыпсыр. 2-5 чер алганнарны районнуң шыдыраа федерациязы түскай чараштап парлаан дипломнар болгаш 2800 рубль түңнүг акша-биле шаңнаары көрдүнген.

(Бистиң корр.).

КАРА-БАЙ

Төөжүден эгелер

Екатерина ТАНОВА.

(Төнчүзү. Эгези №№ 162, 164, 167, 197, 199; 203—205 «Шында»).

Кызыл шеригге белек чыылдазы баштайгы аът шилилгези-биле доозулбаан. Белек чыылдазының ужур-утказын араттар биле берген. Ол улуг политиктиг шимчээшкинге кижи бүрүзү киржип турган. Белек чыып келген улуска ийи-чаңгыс анай, хураганындан этелээш, он-он баш бода мал, борба-чаваага чедир өргүвес чүвези-ле чок. Чүгле дириг мал эвес, аъш-чем, акша-төгерик чыгаан комиссия аалдарны эргип кезип, кыжын болза шанактыг, чайын болза тергелиг келгеш, чөкпек, саржаг, алгы-кеш дээш албас-ла чүвези чок. А тарааны тускай үлеп каан план ёзугаар өреге бүрүзү кожуун төвүнде улуг аңмаарларже араттар боттары аппарып уруп берип турганнар.

Аревэчилер, школачылар, пионерлер база ол ажылга идепкейлиг киржип турган. Боттарының аалдарында артыкшылдыг кошкулу төнерге, өске аалдар кезип, суртаал кылып, оюн-концерт көргүзүп чорааш, белектерни төшаап алырлар.

«Бүгү чүвени фронтуга!», «Бүгү чүвени дайзынны чылча шаварынга!» деп лозунгнуң утказын билир апарган араттар белек чыгган улуска артыкшылдыг чүү-ле бар болдур, ыыт чок дужаап турган. Ынчанмайн-даа канчаар. Мал-маган, эт-хөреңги хамаанчок, дайзын-биле тулчур дээш Тываның оолдар, кыстары безин дайынче аъттаныпкан. Чүгле Сүт-Хөл кожуунундан Моңгуш Доржу, Моңгуш Чылбак, Ондар Чылбак суглар фронтуже чоруур дээш билдириишкин кирип турарын улус бүдүү чугаалажып турар апарган. Бир эвес ол оолдар дайынче аъттаныпса, дайын шөлүнге оода-ла боттарының малдарын танып, оларын мунгулап алган болза деп, аът-малын дужааган оларның ала-нелени күзээр турганнар.

Дора-Аскырын апарган соонда Ыңаажык шуудунга кире берген чүве дег, чүнү-даа харамнанмас апарган. Ийиги аът чыылдазының сөөлүнде Ыңаажыктың чылгызы харыксырап калган. Кырган-дижең белер, аскак-бүскек малдар, аргаа борба-чаваа арткан. Оларны көртениниң орнунга хербээни дээре дээнзиг, өдекче-даа оларны хавырбас, Чүгле ында-мында чорааның Сендай барып тегерип каар. Назынмааның база хыйланыры намдаан. «Че, алыр чүвени ал-ла турарлар ыйнаан» деп, база Ыңаажык ышкаш, шуудунга кире берген. Арткан-калган инээн ам боду саап алыр. Мурнундагы дег, күш четтикпейн турар чүве чок. Улуска хөлезилеп сагдырар инектер-даа чок. Сүт-саан чүгле боттарының аксынга ой. Ийе, чоокта чаа-ла аал өдээ сыңмас малдаа турган, аңмаар сыңмас аъш-чем-даа турган. Өдек шаарарa берген. Аңмаарда тараа урар оңгачаларда тараа орту эртпес апаргылаан. Хана дургаар аскылап каан калбак-ыяштар кырында шуужуп алгаш бар чыдар тевелер сагындырар хой хырыннарында куткулаан саржаглар база ховартаан. Ийи-чаңгыс инек сыныгарында куткан чөкпек, саржаг дастайгылай бергилээн чыткылаар. Харын ааржы, курут, ээжегей-ле эвээжевээн. Оларны планга дужаар эвес ындыг-ла ыйнаан. Кижи кайын мынча келгеш шуут ядарап каар деп. Бо дайын-даа бир шагда төне бээр. тайбың амыдырал келир, катап хамык чүве экижий бээр. Мал өстүрүп, тараа тарыырынга дуржулгазы улуг кижиге берге эвес. Ажырбас он. Чүгле бо адааргак сеткилдиг кижилер-ле түвектиг чүве-дир ам. Оларның аразында өске-даа кижилер эвес, боттуң-на улузу бар боорга кижи кайгап ханмас. Азыраан малымның, тараабыдаамның хөй кезиин фронтуга эки тура-биле берипте римге, чамдык улустуң янзы-бүрү чугаалап турганы кижи кулаанга дыңналы-ла бээр чүве чорду. «Ам-на бай Ыңаажыктың өдээ куруглап каар боор. Кончуг-ла бүгү сумунуң кырынга тергиндеп турбадыве» — дижир-даа улус бар. «Ол хамык мал-маганын халаска өргүптеринин орнунга, кошкул-хөреңгизи чегей төрелдеринге баш удур үлеп берипкен болза көрем. Харамнанып чорааш, хавыртыпкан талтыын харын» — дижир-даа кижилер бар. Аът-хөлүн ачылаткаш, оон хөлезинин ыяап алыр. халас чүве ыдар ыйнкпе ол. Ынчангаш байып чорбас ыйнкле дижир-даа кижилер бар. Ийе, адааргак, багай сеткилдиг кижилер кажан-даа, каяа-даа турар чүве-дир ыйнн. Чон дески эвес-ле болгай. Чаңгыс өгнүң төлдеринде безин аажычаны аңгы-аңгы уруглар тургулаар болгай деп, Ыңаажык бодун чазамыктаан дег бодангылаар. А ол адааргак, кочуургак улусту көрүп чорууруга ындыг-ла кончуг чүвези-даа чок. Харын-даа ажылишке сунду чок, аъттаныпкаш, аалдар кезип шавар, хурал-суглаа болганда аксы дээрге бир-ле суг салба. Че харын, адааргап-даа чораайлар аан, ажырбас он деп бодап, улустуң ол бүгү чугаа-домаан анаа-ла дыңнап эрттиргилээр, оларга удур кадыг-кандай чүве чугаалаар эвес, талаар үе-шаг-ла болгай бо. Бичиилe таарымча чок чүве чугаалаан кижи дораан-на контрхерээнге холбажы берип болур деп, Ыңаажык бүдүү иштинде боданы бээр апарган.

Ол чайын өл-чаъс дүшпээн, кааң-халыын болганындан оът-сиген таарыы болган. Сиген кезер шөлдер кууралты кургай бергилээн чыткылаар. Бир эвес тарааны кызыл күш-биле суггарып турбаан болза, ол боду сыпка кадып каар чыгыы болган. Ынчангаш ол чайын Ыңаажык тараа шөлүнден ыраваан. Сиген кезер өй келирге, ол Ак кыдыының талдар аразындан шык черлерде чүгээр үнген сигенни кезип алыр бодай берген. Ажык шөлде дег, кадыыр-биле кестинмес, тараа чудар кадыыр-биле кезип, эп-чок черлерниң сигенин харын хол-биле чулуп-даа турган, чаш хураганга бээр чымчак ногаан сигенни кезип-даа алган. Оозун хүн караанга кургады чада салгылап кааш, хола пажынга шай хайындырып ижип олурда, бөкпек талдар ындында аъттыг кижилер чоруп орары дыңналган. Көстүп келзе-ле Сендай биле Бопуй-оол болган.

Уруу аалынга олурбас, бола чоруп каар, сумунуң арэвэ үүрүнүң даалгазын күүседип, барбас-чорбас чери-даа чок, фронтуга белек-селек чыгжыр, чон ортузунга суртаал ажылы чорудар, ооң киришпес чүвези бар эвес. Ам та каяа четкеш, кандыг херек чогуткаш, чоруп орарлары ол ирги боларын деп бодап, уруунуң оон одаанга чедип келгенинге Ыңаажыктың өөрээни аажок.

— Оо, ачамның шайы таптыг-ла хайны бээрге чедип келген-дир бис — деп, Сендай өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Ийе, уруум, шай хайны берди. бээр олургулапкаш, бо чемден чинер — дээш, адазы хапта быштаан, быжырган бооваларын ушту берген. — Кайгалдар кайы чедип каапкан ирги? — деп, ол айтырган. Уруунуң Бопуй-оол-биле кады келгенинге ол элдепсинмээн. Ол черле оолдар-биле эштежир оол чаңныг уруг-ла болгай.

— Хемчик арыында кончуг шыырак беш хөпээн белеткеп кагдывыс, ачай. Сиген кезер шөлдеривис кадып калган-на болгай — деп, Сендай дыңнаткан.

— Оой, эжем экизин але, уруум, улуг үүле бүдүрүп каан-дыр силер. Мыя бо талдар аразындан сиген чушкуур дээш пат туруптум. Ынчалза-даа бо чылын оолдаар хойнуң хураганынга бир ай хире чиир чүве бар-ла боор. Ам буга-сумун кыдыындан кезек чулзумза, черле шору сигенни белеткеп ап болур ышкаштыр.

— Кызыл хол-биле эндерик сиген кезип алган ышкажыңчүл, ачай — деп, адазының чада кургадып каан сигенин көргеш, Сендай база өөрүп чугаалаан.

Сендай биле Бопуй-оол шайлап орар аразында, Ыңаажык оларны топтап кайгап, Сендайның улуг кижилерзиг, ажыл-агыйжы апарганын ол эскерип орган. Чаңгыс кызы оол турган болза, кайы хире кончуг эвир турар ирги деп, адазының чоргаарал хайныгып орган. Бопуй-оол база-ла кончуг эр болган. Чоокта чаа-ла балдыр-бээжек чүве-ле болгай. Ам көрбес бе, ооң узун шыыраан, эр күш киргелек апарганы ол-дур — деп, Ыңаажык шинчилеп орган.

Кургаан сигенни кежээликтей бөлүп, хөпээннеп кааш, адашкылар чаныпкан. Бопуй-оол база оларның-биле кады чорупкан.

Ооң соолунде Бопуй-оол Ыңаажыктар аалынга үргүлчү кээр. Чайны, күстү өттүр ол аалдың сиген, тараазын-даа кылышкан. Мөге-шыырак аныяк оолдуң дузалыы-ла кончуг, чүнү-даа тудуп алза дескештирбес. Ыңаажык иштинде өөрүп турган. Улус айбылап чаңчыккан Назынмаа ону ол-бо айбылаар, ыяш чардырар, суг устурар, тараа соктадыр. Сендай база-ла анаа көрүп орбас, ооң-биле кады иштиндаштын ижин кылып, мал-маганын ээдеп, хавырар апарган.

Бир-ле хүн Ыңаажыктарның кожазы кадай Назынмаа өөнге чааскаан орда кирип келген.

— Чүл аан, бо Бопуй-оол силерде күдээлей берген ышкаш кандаай чүвел? — деп, кожазы айтырган.

— Па, бо чүнү чугаалап олурарың ол? Ол канчап биске күдээлээр чүвел? Барып-барып Сендай ооң өске оолдар тыппас деп бодадың бе? — дээш, Назынмааның арны хуула берген.

— Ой та, сагыжым ыйнаан, аас эдипкен буруулуг болдум — дээш, Назынмааның аас-сеске туралыын билир болгаш кожазы эпчоксуна берген. А Назынмаа доктаавааан-даа.

— Сагыжым-дыр деп алган. Ам ол сагыжыны өске улуска чарлап, мээң чаңгыс уруумнуң адын үндүрери ол бе? — деп, Назынмаа оон салдынар хире эвес, даңзазының холалап каан бажын суугу кыдыының дескилей кадырган дой малгажынга токкуладыр соктагылаан. Кожазы кадай үвер дээрге эжик ырак. Ынчалза-даа үнер апаар. Оон башка бо турада Назынмааны кижи билбес эвес, та чүү деп сеглеп каатар чүве деп бодааш, дүрген-не өгден үнүпкен. Назынмаа өөнде кончуттунуп чыдып калган.

Хүнзедир тараага хүнзээш, адашкылар четкилеп келген. Олар-биле кады Бопуй-оол база келген. Назынмаа оларның кырында-ла барган:

— Ажылга дузалажыр доруун күдээ тып алдың бе, ашак? Барып-барып арта-ла Бопуй-оол, күдээң ол ышкажыл! А сен, Сендай, улуска ат-сывын үндүрдүң, доп-дораан сокса! Бо Бопуй-оол моон соңгаар манаа карадайнып турбазын! —деп, Назынмаа кескенип-ле үнген.

— Че, бо чүн дешти берди, чүү болу берген чүвел? — деп, Ыңаажык удур айтырган. Ол Сендай биле Бопуй-оолдуң чоок харылзаазын эскерип турган. Ында кижи кайгаар чүү боор. Ийи аныяк кижи тыпчы-ла берген-дир. Боттары-ла билир ыйнаан. Кижи аныяк чорбаан бе деп, ол бодап турган. Оолдарзыг урүү харын-даа кижиге барбайн артып каар ийне дээш ол иштинде сестип чораан.

Сендай биле Бопуй-оол чүгле арыннарынче көрүшкен. Назынмаа улуска аас ажар чай безин бербейн, хамык сөзүн тө бүлгүргеш, туруп берген.

— Барып-барып, хамык оолдар арызындан шилип алган кижиң Бопуй-оол бе? Чаваанда мунуп чоруур чаңгыс аъдындан башка чүзү барыл. Ооң хамык ядыы-чаңгааш чүвелерин азыраар-тежээр болдай бердиң бе...

Бопуй-оол дүрген-не өгден үне халаан.

— Ыянчыг, човаңчыг чүве-дир, авай! — дээш, Сендай база Бопуй-оолдуң соондан үнүпкен.

— Ынчалыңар харын! Эдержип алгаш чоруп чоруңар! Кижи сузу баспайн, моон чоргуланар! — деп, шыдашпаан чүве дег, Назынмаа өг эжиин ажыда идипкеш, уругларның соондан кезек алгырган.

— Че, кандыг-дыр, көрүп тур сен бе, бай Ыңаажыктың чаңгыс кызы кандыг кижээ баар деп турар-дыр. Сен чоп амырап, таалап, мында петпее берген ор сен! Харын бодунга дузалакчы кылып алыр дээш, ону аагайлап турган чадавас сен ыйнаан, мелегей чүве!

— А Бопуй-оолдуң чүзү канчап барган чүвел? Оолдар ышкаш оол-ла-дыр. Харын дузаарган, чүве кылып турда суг мөге-шыыраа кончуг эр чорбадыве. Сен бо чоп эшкедеп орарың ол харын — деп, Ыңаажык кадайын бодандырар бодаан. Ынчалза-даа, хөрлээлээн отче курган будук октапкан дег. Назынмааның чыжыраары дам барган. Ыңаажык оон ыңай ооң-биле сөс каржырының ажыы чогун билгеш, дашкаар үнүпкен. Сендай-биле Бопуй-оолдуң мунган аъттары кожаланчып алган, аал өдээнден элээн ырап, Хемчик ууйче шошкудуп бар чытканнар. Ыңаажык оларның соондан кезек көрүп турган. Ам кайнаар бааргы ол ирги боларын деп, ол бодаан. Ийе, каяа-даа чоруур болза Сендай кайын тоор. Ол эрес, кайгал, угааныг уруг. Адазы оозун билир. Ынчангаш улуг үндараваан-даа. Кадайның хыйланыры намдап, хамык чүве аайлажы бээр, уруу аалынга ээп келир дээрзин ол билир. Ынчалза-даа оон сагыжынга аңчыы кончуг болган. Кончуг-ла кадай-дыр ам бо, ол кужур Бопуй-оолду чоп кончуг бастыры ол. Оон бай-шыдалдыг эвес болганы буруузу эвес. Кым-даа ындыг-ла чорду ыйнаан кылдыр бодап, кажаа чанынга элээн ур турган. Өдекте инектериниң тавааp кегженгени, кажаада хойларның бышкыргылааны ооң сагыжын оожуктуруп турган. Кожа туткан аңмаарларын бакылааш, эжиктерин дээктеп кааш, өг артында бажыынче базыпкан. Дөрт хана делгем бажыңында уруунуң салып алганы демир орнунга удуур дээш, идик-хевин уштуп-на берген. Кадайның кылыы чазылгыже бажыңга хонуп турар деп ол шиитпирлеп алган.

Дүне чааскаан бажың иштинге чыдарга уйгузу-даа келбээн. Ында-мында күскелер мыжыражып маңнашкан. Ыраар Ак кыдыында теректерде үгү-даа ийи-үш аас эткилээр. Ооң кадында башка янзы-бүрү бодал кирип, чурттап эрткен амыдыралы-даа шокаранайнып эрткилээр. Бо кадай база удувайн чыдыр болгай аан бо. Канчаары ол моон. Ол багай оолду чоп алалаары ол дээр силер деп бодап, чанчаткан Бопуй-оолду кээргеп чыткан. Бопуй-оол-даа болза ада-нелиг, эвээш-биче-даа болза азыраан малдыг, бора будун улустуң оглу-ла-дыр. Эр кижи кижи-ле апаар ыйнаан. Оон дора ескус, ядыы чораан мен канчап кижи апарган мен деп бодап чыткан. Кажан ирги ынча хөй чылдар билдиртпейн эртип, ядыы-ядамык оолчугаш канчап бегүн бай, шыырак амыдыралдыг апарганын бодап, ажыл-хожулче дүлгү бергеш, үе-шагның каржып-солчуп эртип турарын-даа ол эскербээн. Эртенгиден-биле деңге турар чаңчылын ол кажан-даа кайын салыр. Тургаш, өдээн долгандыр кылаштаан. Оон Ак кыдыынче базыпкан. Эртенги сырын сооланнады хап, орта удувааныңдан шагзыргай мага-ботту сергедип турган. Актың ээтпээнде кызыл черни кежир бодунуң кылып алганы, ол-ла кавыныг «Ыңаажык көвүрүү» деп адай бергени көвүрүгге чедип келген. Көвүрүгнүң чамдык ыяштары ирип турарын эскерип каан. Моңу дораан солувас болза талаар болган-дыр деп ол бодаан. Көвүрүг адаа чарыында сүт уазарынга эптиг эринге олурупкаш, чуна берген. Серии суг ону уламна сергедипкен. Сактырга, даңны атсы ооң сеткилин дүвүрелип турган бодалдарын ол агым суг ушта шаап турган ышкаш болган. Оон сеткилинге ам чиик апарган. Хүннүң амыдыралы бодунуң ээлчээ-биле эгелээн. Чунуп алгаш, Ыңаажык өөнче, чүү-даа болбаан чүве дег, базыпкан. Назынмаа база шагда-ла туруп келген, шайын хайындырып алган орган.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ ШЫН

Ажаалда банкыларында ойнаашкынныг салыышкынныг болзуңарза...

АКША ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННАР

1992 чылдың октябрь 3-те Белгородка болган ойнаашкынның тиражтың ТУЛГАШТЫРАР ТАБЛИЦАЗЫ

Россия Федерациязының ажаалда банкызының албан черлеринде ойнап алыышкынныг салыышкыннар талазы-биле счеттарның дараазында номерлерге ойнап алыышкыннар таварышкан:

Счеттар №№	Салыышкынның ортумак түңүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли	Счеттар №№	Салыышкынның ортумак түңүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли
А—4	Чээрби	А—530	Чээрби
А—21	Чээрби	А—554	Чээрби
А—55	Чүс	А—562	Чээрби
А—75	Чээрби	А—594	Чээрби
А—81	Чээрби	А—610	Чээрби
А—104	Чээрби	А—627	Чээрби
А—120	Чээрби	А—652	Ийи чүс
А—154	Чүс	А—663	Чээрби
А—160	Чээрби	А—694	Чээрби
А—189	Чээрби	А—706	Чүс
А—212	Чээрби	А—729	Чээрби
А—221	Чээрби	А—754	Чээрби
А—248	Чээрби	А—770	Чээрби
А—267	Чээрби	А—780	Чээрби
А—285	Чээрби	А—808	Чээрби
А—318	Чүс	А—827	Чээрби
А—331	Чээрби	А—857	Чээрби
А—359	Чээрби	А—875	Чээрби
А—368	Чээрби	А—890	Чээрби
А—393	Чээрби	А—901	Чээрби
А—404	Чээрби	А—933	Чээрби
А—435	Чээрби	А—958	Чээрби
А—443	Чээрби	А—972	Чээрби
А—466	Чээрби	А—988	Чээрби
А—496	Чээрби		
А—514	Чээрби		

Ажаалда банкызының счеттар саны 1000 ажыг албан черлеринде бирги муңунда ышкаш, дараазында бүгү муң салыышкыннарының ол-ла номерлери, тодаргайлаарга, счеттар №№ А—1004, А—2021, А—2055 дээш, оон-даа ыңай номерлер ойнап алыышкыннарга таварышкан

Комиссия даргазы—Белгород хоорайның чагыргазының даргазының оралакчызы А. Я. АЛЕХИН

Комиссияның харысалгалыг секретары В. А. ПОПОВ.

АКША-БАРААН ОЙНААШКЫННЫГ САЛЫЫШКЫННАР

1992 чылдың октябрь 3-те Белгородка болган акша-бараан ойнаашкынның тиражтың ТУЛГАШТЫРАР ТАБЛИЦАЗЫ

Россия Федерациязының ажаалда банкызының албан черлеринде акша-бараан ойнаашкынныг салыышкыннар талазы-биле саннарның дараазында номерлеринге ойнап алыышкыннар таварышкан: ;

Счеттар №№	салыышкынның ортумак түңүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли (хуу-биле)	Счеттар №№	салыышкынның ортумак түңүнге хамаарыштыр ойнап алыышкынның хемчээли (хуу-биле)
В—17	Чээрби	В—493	Чээрби
В—32	Чээрби	В—511	Чээрби
В—58	Чээрби	В—520	Чүс
В—69	Чээрби	В—550	Чээрби
В—93	Чүс	В—576	Чээрби
В—105	Чүс	В—599	Чээрби
В—130	Чээрби	В—619	Чээрби
В—159	Чээрби	В—623	Чээрби
В—176	Чээрби	В—655	Чээрби
В—193	Чээрби	В—661	Чээрби
В—203	Чээрби	В—698	Чээрби
В—235	Чээрби	В—713	Чээрби
В—252	Чээрби	В—728	Чээрби
В—263	Чээрби	В—751	Чээрби
В—298	Чээрби	В—773	Чээрби
В—313	Чүс	В—791	Чээрби
В—330	Чээрби	В—810	Чээрби
В—343	Чээрби	В—823	Чээрби
В—376	Чээрби	В—851	Чээрби
В—396	Чээрби	В—876	Чээрби
В—416	Чээрби	В—892	Ийи чүс
В—425	Чээрби	В—916	Чээрби
В—449	Чээрби	В—931	Чээрби
В—476	Чээрби	В—957	Чээрби
		В—967	Чээрби
		В—984	Чээрби

Россияның ажаалда банкызының албан черлеринде саннарының дугаарлары бир муңдан ажып турар номерлерде бирги муңда ышкаш ындыг дугаарларлыг саннар ойнап алган болур: чижээ, №№ В—1017, В—2032, В—2058, В—2069 болгаш оон-даа ыңай

Комиссияның даргазы — Белгород хоорайның чагыргазының даргазының оралакчызы А. Я. АЛЕХИН.

Комиссияның харысалгалыг секретары В. А. ПОПОВ.

«ВЕМЕКС» ФИРМА — ИДЕГЕЛДИГ САДЫГЛАЖЫКЧЫ

«Вемекс Веркцойгмашиненхандель Гмбх» фирманың Берлинде Садыг бажыңының төлээлекчилери 1992 чылдың ноябрь 2-ден 6-га чедир Кызылга Тыва Республика-биле ажыл-агыйжы харылзааларны тургузары-биле келир.

«Вемекс» фирма делегейниң 40 ажыг чурттарында төлээлелге черлерлиг, оларның ажыл-чорудулгазынга хамааржыр чүүлдер:

— пластмассалар болгаш керамика ажылдап кылыр машиналарны, станоктарны болгаш херекселдерни садып сайгарары;

— Чөөн болгаш Барыын чүктерде садыглажыкчылар-биле бартерлиг (дорт солчулгалыг) орнажылганы боттандырары;

— станок тудуунуң, энергетиканың, машина тудуунуң үлетпүрүнүң, көдээ ажыл-агый машина тудуунуң, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң продукциязын садып сайгарары;

— чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери болгаш оларны түүлеп садары.

1992 чылдың ноябрь 3 база 4-те 9.00 шактан эгелеп бизнес-семинарларны эрттирер, оларның программазында элээн каш немец фирмаларның презентациязы (таныштырылгазы), көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр технологияларны болгаш дериг-херекселдерни көргүскен видеофильмнер. Ол дээрге — сүт, эът, дүк, алгы-кеш ажылдап кылыр биче заводтар, а ол ышкаш хлеб быжырар биче пекарнялар, колбаса кылыглары, пиво, эзиртпес суксуннар бүдүрер биче цехтер. Манаа садыпкан немец дериг-херекселдерниң ажаалда ачы-дузазын тургузары планнаттынып турар.

«Вемекс» фирма-биле дугуржулгаларны чарынар.

«ВЕМЕКС» ФИРМА—СИЛЕРНИҢ ИДЕГЕЛДИГ САДЫГЛАЖЫКЧЫҢАР!

Сонуургалдыг кижилерни Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң бажыңынга айыттынган хүннерде келирин чаладывыс. Адрези: Кызыл хоорай, Московская, 2. кабинеттер 208, 307, телефону 3-46-12. Күрүнениң «Тыва имэкс» ишкээрдашкаар садыглажылга фирмазы.

ХӨМҮР-ДАШ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРИНГЕ

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези 1993 чылда хөмүр-даш бээринге керээлер чарарын 1992 чылдың ноябрь 15-ке чедир узатканын дыңнадып тур. Ол хуусааның эрткениниң соонда керээ чарар талазы айтырыг тургуспас.

«Каа-Хем» разрезтиң администрациязы.

Читкен машинаны дилежинер

1992 чылдың октябрь 16-да Кызылдың АЗС-6-дан ханизация станциязынга хамааржыр 03-40 ТВС дугаарлыг, «Нива» маркалыг, хүрензимээр-куу өңнүг автомашинаның чолаачызын ийи тыва оол «Тудугжулар суурунда» үрелген машина сөөртүп эккеп бер деп, мегелеп дилеп алгаш, аңаа баргаш, бижек-биле коргудуп, машиназын хунаап аппарган.

МАШИНАНЫҢ ЫЛГАЛДЫГ ДЕМДЕКТЕРИ:

Кузовунуң солагай талазының адаанда ийи черле шыйбак, мурнуку бамперниң ийи талазында кижи кылган кызыл база ногаан өңнүг чырыткылар бар. Кузовунуң ийи талазында «Изыскательская» деп сөс бижээн сарыг шыйыгның эрги изи билдинип турар.

Ук машинаның кайдазын көрген азы билген кижилер 4-14-12, 4-16-00 база 2-17-96 дугаарлыг телефоннарже дыңнадырын дилеедивис.

Медээ берген кижилерни эвээш эвес түңнүг акша шаңнал манап турар.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистиң оглувустуң оглу Энрико Долаштайның мөчээни-биле холбаштыр бистиң кажыыдалывысты, ажыг-шужуувусту үлежип, берге үеде бүгү тала-биле деткип, улуг дузаны көргүскен бүгү төрелдеривиске, эш-өөрүвүске сеткилдиң ханызындан четтиргенивисти илередип, оларга чаагай үүлени күзедивис.

Анна АРАКЧААНЫҢ өг-бүлези.

КИНО

18.10. «ВИДЕОЗАЛ»: «Герой золотого наконечника» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

ОКТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семьянин» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20.

«ВОСТОК»: «Ярость» ■ «Летке» 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«Шын» солунунуң киддис үгбазы, хереглекчилер эргелекчизи М. Д. Оюннуң кооперациязының хоочуну

Тамара Дендип-ооловна

ТОЛГАРНЫҢ

аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солун редакциязының коллективи мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ «Тыва солбан» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи

Кол редактор
Г. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргеп

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер [illegible] — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР

улуг депутаттарының Советтери чингилел-политиктиг болгаш хоочал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улуг эртемдилгээн — 3-39-15; медээлер болгаш [illegible] — 3-36-82; — 3-34-57; чугаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41 солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысаалгалыг

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27020 экз.

Чагыг № 211.